

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 2. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETTEL
KAPCSOLATBAN ÁLLÓ SZERZŐK ÍRÁSAI I.

Weisz Boglárka, Fodor Pál és Mércz András,
Szalai Ágnes, Czinege Szilvia, Ablonczy Balázs, Bódi Lóránt,
Zahorán Csaba és Molnár Antal értekezései

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

ISSN 0040-9634

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 2.
LXV. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 2. szám

Tringli István Hatvanöt éves a <i>Történelmi Szemle</i>	169
TANULMÁNYOK	
Weisz Boglárka Buda város Aranybullája és középkori kiváltságai	171
Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról	193
Szalai Ágnes Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671-1672-ben	237
Czinege Szilvia Széchenyi első műveinek lenyomata levelezésében	257
Ablonczy Balázs „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében	275
Bódi Lóránt Rend a szavakban: az antiszemitizmus és a zsidó népiértés a lexikonok tükrében (1889–1948)	291
Zahorán Csaba Nemzeti és nemzetállami ünnepek, gesztusok és ellengesztusok. Az első világháború végének és a trianoni békeszerződés aláírásának centenáriuma a szlovák, román és magyar emlékezetpolitikában 2018–2020 között	317
MÉRLEG	
Molnár Antal A magyar görögkatolikus történet(írás) a kálvária-úttól a sikertörténetig. Egy kiállítási katalógus tanulságai	327

REND A SZAVAKBAN:
AZ ANTISZEMITIZMUS ÉS A ZSIDÓ NÉPIRTÁS
A LEXIKONOK TÜKRÉBEN (1889–1948)

BÓDI LÓRÁNT

ORDER IN THE WORDS: ANTI-SEMITISM AND THE JEWISH GENOCIDE
IN THE LEXICONS (1889–1948)¹

This paper examines the question of anti-Semitism through the dictionaries of lexicons as repositories of popular knowledge, from the perspective of how the concept of anti-Semitism has changed over 60 years of lexicon production and how genocide has left its mark on post-war dictionaries. The concept of political anti-Semitism, which emerged in the 19th century, appears in Hungarian lexicography at the end of the century in the crossfire of different interpretations and meanings. However, anti-Semitism first appeared as a historical concept in the 1910s, with reference to the anti-Semitic tendencies of the time. Between the two world wars, the spirit of the times reached the lexicons with, among other things, the 'Jewish conquest'. The lexicons published after the Second World War were clearly influenced by the war. One linked genocide with anti-Semitism and treated it as a separate historical event, while the other offered a complex, historical and multi-causal explanation for the emergence of anti-Semitism.

Keywords: anti-Semitism, anti-Judaism, assimilation, scapegoating, culture war, *numerus clausus*, pogrom, dictionary, persecution of Jews

Szócikktörténelem: elhallgatástól a történelmi magyarázatig

A lexikonok és enciklopédiák a felvilágosodás óta az értelemadás és az emberi tudás általános, univerzális formáit képviselik, feladatuk, hogy közérthetően nyújtsanak eligazítást a hétköznapi gondolkodás és az ismeretszerzés terén.² Legyen szó változatos ismeretekről

Bódi Lóránt, társadalomtörténész.

- 1 Jelen tanulmány *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945–1948)* című doktori disszertációm jelentősen szerkesztett, kibővített változata.
- 2 Ez az esettanulmány kizárólag lexikonok szócikkeit vizsgálja. A rokon műfajt képviselő enciklopédiák – e kettőt a „szótárirodalom” gyűjtőfogalma alatt szokták tárgyalni – azért maradnak ki, mert a szóban forgó témában releváns lexikonok hagyományosan jóval nagyobb számban jelentek meg, tehát az enciklopédiák megalkotása a lexikonokhoz képest sporadikusabban, változó időközönként történt, olyannyira, hogy a háború utáni első enciklopédia a jelen dolgozat időkorén kívülre, 1949-re esik. Általánosan hozzátéhető, hogy kultúránként és nyelvenként is eltérő, hogy a szótárirodalom e két nagy formátuma közül

– elvont fogalmakról, természeti jelenségekről, történelmi eseményekről – vagy éppen személyekről.³ Mint más, az objektivitással felruházott szövegműfaj, a szótáriródlalom sem mentes ideológiai előfeltételezésektől, annak ellenére, hogy a kiválasztás módját és a szócikkek nyelvezetét alapvetően jellemzi az a tudományos ideológia, amely a világ semleges megismerhetőségének „hitéből” táplálkozik. A sokféleség jegyében a lexikonokban érvényesül egyfajta „multidiszciplináris” szemlélet, különösen az egyetemes és nagylexikonok esetében,⁴ az egyes szócikkek textológiai értelemben pedig „inter- és transztextuális” viszonyban állhatnak egymással: hivatkozhatnak és utalhatnak egymásra. Joggal gondolhatjuk összességében a lexikonokat hierarchikus kategóriákba rendezett tudáskészletnek.

A szócikkek tehát nem „önmagukban” állnak. Minden esetben egy konkrét, akár ideológiailag elkötelezett szerkesztőbizottság hozza létre őket, gyakran fordítás és más referenciának tekintett lexikonokból (például *Encyclopedia Britannica*) való áttemelés útján. Tartalmát tekintve a lexikon anyaga mindig szelektált, vagyis nemcsak leképezi a valóságot, hanem maga is a korszak terméke, annak politikai-eszmei hatásaival és akár hatalmi kérdéseivel.⁵ Ahogy erre Halmos Károly is felhívja a figyelmet a 'polgár' fogalmának szócikktörténeti változásait elemző tanulmányában, a lexikonok gyakran a kortársak által is

melyik kap nagyobb hangsúlyt. Az angolszász világban némileg csereszabatos a kettő, de a „lexikon” kifejezés az itt használt formájában nem létezik, helyette a *dictionary* műfajjelölő kategória van érvényben.

- 3 Rögtön hozzá is kell tennünk, hogy a legnagyobb szabadon szerkeszthető (*crowd sourcing*) internetes adatbázis, a Wikipédia nagyban megváltoztatta a fogalmainkat a tudás-előállítás, a tudáshoz való hozzáférés és a tudás feletti hatalom terén. Jeff Loveland – Joseph Reagle: *Wikipedia and Encyclopedic Production*. *New Media and Society* 15 (2013) 1294–1311.
- 4 Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég* 1 (1991) 2–3. sz. 130–160. Jobst Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. *Magyar Nyelvőr* 133 (2009) 433–446. Pap Milán: *Ideológia, erélytelenség, „szabadság”*. A liberalizmus fogalma a Kádár-kor szótáriródlalmában. [Kézirat.]
- 5 Időnként egyes szócikkek és címszavak politikai támadások keresztútjába kerülhetnek. Erre példa a lengyel Nagy Egyetemes Enciklopédia/*Wielka Encyklopedia Pwszechna* (I–XIII. Warszawa, 1962–1970.) esete is. Az 1967-es, izraeli győzelemmel záruló arab–izraeli konfliktus során felerősödő Izrael-ellenes, anticionista kampány Lengyelországban is jelentkezett az 1960-as évek végén (1967–1968). A Lengyel Egyesült Munkáspárt (lengyel kommunista párt) ezt a világszinten és a régióban (a szocialista tömbön belül) is jelentkező társadalmi és politikai feszültségek csökkentésére akarta felhasználni. Az anticionista kampánynak ugyanakkor közvetlen antiszemita felhangjai is voltak, aminek hatására az ország még megmaradt kis-számú zsidó lakossága emigrálni kényszerült. A kampány többek között a nagy presztízsű Nagy Egyetemes Enciklopédiát sem hagyta érintetlenül: a 'náci koncentrációs tábor' szócikket (VIII. [1966.]) és az enciklopédia szerzőit is támadás érte. Azzal vádolták a szerkesztőket – akik később lemondásra kényszerültek –, hogy lefokozták a lengyel szenvedéseket, míg a zsidó szenvedéseket túlságosan „felértékelték”. Ezenfelül kifogásolták, hogy a szócikk különbséget tett a koncentrációs táborok (ahol a legtöbb lengyel raboskodott) és a haláltáborok (ahol elsősorban zsidók voltak) között, mondván, hogy az előbbieken a németek alapvető célja a rabok dolgoztatása volt, míg a másik típusban a megsemmisítésük. Ezzel szemben – állították a szócikk támadói – mindkettőnek a megsemmisítés volt a célja, vagyis a náci hatalom a lengyeleket éppúgy likvidálni akarta, mint a zsidókat. Michael C. Steinlauf: *Bondage to the Dead Poland and the Memory of the Holocaust*. Syracuse, 1997. 123. Az eset kísértetiesen hasonlít arra az elmúlt néhány évben zajló emlékezetpolitikai törekvésre, amelynek keretében a lengyel kormányzó párt, a Jog és Igazságosság [Prawo i Sprawiedliwość = PiS] törvényi szabályozással vonná tiltás alá például a „lengyel koncentrációs táborok” és „lengyel haláltáborok” kifejezések használatát, helyettük a „német koncentrációs táborok” és „német haláltáborok” kifejezést akarják alkalmazni. (*The Guardian* 2021. február 3.) <https://www.theguardian.com/books/2021/feb/03/fears-rise-that-polish-libel-trial-could-threaten-future-holocaust-research>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. június 12.); (*The New York Times* 2022. január 29.) <https://www.nytimes.com/2022/01/29/opinion/holocaust-poland-europe.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. június 20.)

érezkelt korszakhatárokon keletkeznek. Az „átfogó igényű lexikonok az egyes politikai érának nem a konszolidációs szakaszában, hanem rögtön az elején jelentek meg.”⁶ A lexikonok a történész számára források lehetnek arra nézve, hogy egy meghatározott időben mit tartottak a műfaj írott és íratlan előírásai szerint közérdeklődésre számottevőnek, és akár arra nézve is, hogy mi az, ami nem lett része ennek az ismerethalmaznak (igaz, ez nehezebben rekonstruálható). A lexikonok tehát annak a populáris tudáskészletnek és tudáskanonnak a sajátos forrásai, amelyek típusaik mentén és történetileg változó tartalommal állítanak elő eltérő „szótárakat” és jelentéseket.

A fentiekből kiindulva jelen tanulmány az ’antiszemitizmus’ lexikonszócikkeit értelmezi, a 19. század végétől – az első magyar nyelvű megjelenésüktől – közvetlenül a második világháború után megjelenő lexikonokig. Kevés történeti jelenségnek van akkora humán- és társadalomtudományi irodalma, mint az antiszemitizmusnak.⁷ Az antiszemitizmus összetett fogalmához egyidejűleg és korszakonként is különböző értelmezések és jelentések társulnak, ez a tanulmány ugyanakkor csak e fogalomhoz tartozó részkérdéseket vizsgál.⁸ Vajon közel hatvan év leforgása alatt hogyan változnak az antiszemitizmus jelentései és kulturális kódjai a szócikkek és címszavak tükrében? Hogyan változott az antiszemitizmus értelmezése koronként és lexikononként, és mennyiben módosította a vézskorszak az antiszemitizmusról való gondolkodást közvetlenül az események után? Ennek az összetett kérdésnek a vizsgálatát nem az eszme- és gondolkodástörténet hagyományos forrásai felől, hanem fogalomtörténeti irányból az első magyar nyelvű ’antiszemitizmus’ szócikkektől (1892 a háború után keletkező szócikkekig (1948) közelítem meg.¹⁰

6 Halmos: Polgár – polgárosodás, 138.

7 Vö. Léon Poliakov: *The History of Anti-Semitism*. I–III. London, 1974.; Albert S. Lindemann – Richard S. Levy: *Antisemitism. A History*. Oxford, 2010.

8 A fogalom jelentéstartományát és használatát körüli legfrissebb vita a 2020 októberében – a 2000-ben aláírt ügyvezetett Malmői nyilatkozat 20 éves évfordulóján – megrendezett International Holocaust Remembrance Alliance (= IHRA) nyilatkozathoz kötődik. A nyilatkozat egy új antiszemitizmus munkafogalmat kívánt előterjeszteni, de viták után csak részben fogadták el a dokumentumot. A kialakult vitára reagálva az IHRA jelentést adott ki *The Politics of Definition* címmel, Jamie Stein-Werner, az IHRA egyik tagjának jóvoltából, amely a szervezet hivatalos álláspontját tartalmazta. Az IHRA-nyilatkozatra válaszképpen egy újabb nyilatkozat született (*Jeruzsálemi nyilatkozat az antiszemitizmusról*) az IHRA munkafogalom-kritikájával. A nyilatkozatot számos zsidó történelemmel foglalkozó kutató írta alá, felhívva a figyelmet az IHRA fogalomhiányosságaira, többek között javaslatot téve az antiszemitizmus és az anticionizmus, valamint az Izrael-ellenesség szétválasztására. (Vö. <https://jerusalemdeclaration.org>. Legutóbbi megtekintés: 2022. december 20.)

9 Az antiszemitizmus kulturális kódként való értelmezését Shulamit Volkov történész vezette be Clifford Geertz antropológus *Az ideológia mint kulturális rendszer* (In: uő: *Sűrű leírás*. Bp., 1999. 26–74.) című tanulmánya nyomán. Volkov tanulmányaiban (Shulamit Volkov: *Az antiszemitizmus mint kulturális kód*. In: *A modern antiszemitizmus*. Szerk. Kovács András. Bp., 1999. 515–535.; Shulamit Volkov: *Antisemitism as a Cultural Code*. London, 2007. 38–49.) elveti azt a második világháború után megerősödő „eredetelméletet”, amely a holokauszt egyik és legfontosabb magyarázatát a német antiszemitizmus 19. századi gyökerében találja meg. Ehelyett a századvégi német antiszemitizmust – a hasonlóságokat mutató francia esettel együtt – önmagán túlmutató módon elsősorban az antimodernizmus univerzális, akár egymással ellentmondó (pl. liberális, szocializmus) eszméket is összegyűjtő „kódjaként” értelmezi. A Harmadik Birodalom antiszemitizmusát a 19. századi antiszemitizmust csak háttérként használó, számos történeti ok együttállásából létrejövő, történetileg szinguláris és merőben új tartalmakkal bővült ideológiaként magyarázza.

10 Jelen tanulmány nem foglalkozik részletesen a „zsidókérdést” övező diskurzusokkal. A zsidókérdésről szóló viták magukban foglalnak számos politikai, társadalmi, jogi, valamint eszmetörténeti kérdést (asszi-

A modern értelemben vett antiszemitizmus mint politikai jelszavak összessége a 19. század második felében született meg.¹¹ A Richard S. Lévy szerkesztette *Antisemitism. A historical encyclopedia of prejudice and persecution* című kétkötetes lexikon a politikai antiszemitizmus első megjelenését egy 1879-es német pamflethez köti, amelyben Wilhelm Marr német publicista és politikus bejelentette egy antiszemita párt megalakítását. Ez természetesen nem az első előfordulása, mivel a „kulturálisan értett” antiszemitizmus már a század közepén is jelen volt a porosz *Staatslexikon* kötetében és más műfajú szövegekben is.¹² Az ’antiszemitizmus’ szó meghonosodásához – ahogy azt Gil Anidjar részletesen feltárta – az a 19. században lezajló diszkurzív folyamat is kellett, amely a 18. század végének nyelvtörténetéből kiindulva létrehozta – az orientalista diskurzussal rokon módon – a modern értelemben vett faj és vallás meghatározásában a ’sémita’ összetett fogalmát. Ez a fogalom a szekularizálódó, árja eredetű Nyugattal szemben az elmaradt, vallásához ragaszkodó, civilizálatlan Keletet jelölte, zsidókat és arabokat egyaránt.¹³ A folyamatban olyan értelmiségiek játszottak szerepet, mint a francia történész Ernst Renan vagy éppen Karl Marx. A fent említett Wilhelm Marr pedig nem csupán az antiszemitizmus politikai intézményesítésén dolgozott, hanem nyilvános megszólalásaival „elősegítette” azt a diszkurzív változást, ami a sémiták (*Semiten*) fogalmát a zsidókkal tette azonosossá.

A „boldog békeidők” lexikonjai

Magyar nyelven az első ’antisemitizmus’ lexikoncímű szót az Acsády Ignác szerkesztette, az Athenaeum Rt. által 1892-ben megjelentetett *Az Athenaeum kézi lexikonában* található.¹⁴ A történész, publicista Acsádyt leginkább a magyar jobbágyság történetéről írott munkájáról ismerhetjük, de számos, a magyar zsidóság történelmével, társadalmi helyzetével és legfőképpen az emancipáció általa támogatott kérdésével foglalkozó írás is

miláció, a zsidóság jogi státusza, cionizmus, zsidóüldözés), mindazonáltal, ahogy Bolgár Dániel is megjegyzi: „a modern nyugati emberiség egyik legjelentősebb és legterjedelmesebb, sok évtizeden át hömpölygő vitájának voltaképp tisztázatlan, mi a tárgya.” (Bolgár Dániel: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlatja. In: *Egy polgár emlékkönyvébe*. Szerk. Bolgár Dániel – Fenyves Katalin – Vér Eszter Virág. Bp., 2016. 187–188.) Általánosan, ahogy a szerző is fogalmaz, a zsidóság és a többségi társadalom viszonya. Éppen ebben a relációban az antiszemitizmus dilemmája is rendszeresen visszatérő eleme a zsidókérdésről szóló vitáknak, ugyanakkor az itt elemzésre kerülő lexikonok csak szórványosan említik a zsidókérdést, és nem használják mint értelmezési keretet. Vö. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. I–IV. [Szerk. Nagy Endre – Huszár Tibor – Vida István.] Bp., 1986. II. 621–798.; *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. Hanák Péter. Bp., 1984.; Bihari Péter: *Lövészárkok a háttérországban – Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008. 187–201.

11 Lásd Lindemann–Levy: *Antisemitism. A History*, passim; Richard S. Lévy: *Antisemitism. A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*. Oxford, 2005. 24–25.; Reinhardt Rürup – Thomas Nipperdey: *Antisemitismus*. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In: *A modern antiszemitizmus*, 37.

12 Lévy: *Antisemitism. A Historical Encyclopedia*, 24–25.

13 Gil Anidjar: *Semites. Race, Religion, Literature*. Stanford, 2008. 1–63.

14 *Az Athenaeum kézi lexikona*. I–II. Szerk. Acsády Ignác. Bp., 1892. Szintén ebben az évben indul el a Magyar Tudományos Akadémia azonos című *Athenaeum* folyóirata, amely filozófiában és államelméletben határozta meg szemléleti, tematikai irányvonalát.

a nevéhez fűződik (alapítója volt az *Egyenlőség* című zsidó hetilapnak is).¹⁵ Ez a szócikk az antiszemitizmust mindössze egy mondatban értelmezi, némileg ellentmondásba kerülve a lexikon kétkötetes – közel kétezer oldalas – terjedelmével és a zsidósággal foglalkozó egyéb szócikkek hosszával: „a semi faj, főleg a zsidók iránti ellenséges áramlat; antisemita, ez irány híve.”¹⁶ Az antiszemitizmus ellen röpiratot író és a zsidókérdésben az asszimiláció mellett állást foglaló Acsády nem kizárt, hogy bagatellizálni, de legalábbis kisebbiteni akarta az antiszemitizmus súlyát és jelentőségét a kötetben azzal, hogy mindössze egy egymondatos hosszúságú szócikket szentelt tárgyának.¹⁷ Ennek az állításnak szintén nem mond ellent – sőt ráerősít – a lexikon jóval tekintélyesebb hosszúságú 'Zsidók' címszava, amely főleg a bibliai és az ókori zsidó történelemmel foglalkozik. Röviden kitér a középkor zsidóellenességére és a konkrét eseményekhez köthető üldöztetésekre, majd időben több száz évet ugorva a zsidó egyenjogúsítás európai példáit sorolja, végül egy mondatban megemlékezik a legszörnyűbb spanyol üldöztetésekről és a „legujjabb” oroszországi eseményekről. A magyar történelemből tulajdonképpen egyetlen „üldöztetést” említ, mégpedig Nagy Lajos korából, ezt leszámítva egyértelműen pozitívnak láttatja a zsidóság magyarországi jelenlétét. Szintén külön szócikk foglalkozik méltató módon a 'Zsidó irodalom'-mal, ami „a legrégebb és leggazdagabb irodalmak egyike, a Mózesztől Kr. e. 143-ig terjedő időszakban legkiválóbb terméke a biblia (1. e.)...”¹⁸

Egy évvel később (két évvel az 1895-ös, úgynevezett recepciós törvény előtt, amely teljes vallási egyenjogúságot biztosított a zsidóság számára) a 16 kötetben megjelenő *A Pallas nagy lexikona* 'antisemiták'¹⁹ szócikke már egy történetibb és analitikusabb összefoglalással szolgál: „a semita népfaj ellenségei, közönségesen a zsidók ellen irányuló társadalmi és politikai áramlat hivei és terjesztői. Irányuk és törekvéseik összesége az antiszemitizmus. Az antiszemitizmus még az ókorból datálódik, és onnan a mai napig sokszor és sokféleképpen nyilvánult a zsidók elnyomásában, erőszakos kiűzéseiben stb.” A szócikk az antiszemitizmust tulajdonképpen zsidóellenességként határozza meg, majd egy áttekintést nyújt az Európában (elsősorban Oroszországban, Németországban és Ausztriában) zajló antisemita politikai tendenciákról, röviden kitérve Magyarországra is (a parlamentben vannak képviselői az antiszemitizmusnak, de pártjuk nincs). Viszont nem tesz említést az országosan is nagy port kavaró tiszaezlári vérvádról (a későbbi kötetekben itt-ott megjelenik például a 'vérvád' szócikk kapcsán) és az 1882–1883-as perről.²⁰ Ezenfelül megjelenik a „modern” antiszemitizmus egyre inkább előtérbe kerülő okainak felsorolása is (vallási, faji, nemzetiségi és gazdasági okok). A szócikk Georges Darien francia anar-

15 Prepuk Anikó: Sajtó és irodalom határán. A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában. *Budapesti Negyed* 60 (2008) 187–224.

16 *Az Athenaeum kézi lexikona*, II. (L–Z) 1885.

17 Horváth Zita: Vázlat Acsády Ignác történetírásáról. *Fons* 10 (2003) 451–452.

18 *Az Athenaeum kézi lexikona*, II. 1884.

19 *A Pallas nagy lexikona*. I–XVIII. Bp., 1893–1900. I. 713.

20 Kövér György: *A tiszaezlári dráma*. Bp., 2011. 433–560.

chista szerző egy évvel korábban írott *Les Pharisiens* (1891) című művére tett hivatkozással ér véget.²¹

Először az 1911-es kiadású *Révai nagy lexikona* vállalkozott a tiszzaeszlári per és ezzel együtt a Dreyfus-ügy²² (1894) tárgyalására.²³ Ez a szócikk is megismétli – az előzőhöz hasonló módon – az antiszemitizmus „ókori” eredetére vonatkozó megállapítást, viszont a modern antiszemitizmus kapcsán – szemben az előző szócikkkel, amely inkább „konstruáltak” tüntette fel az antiszemitizmus hangoztatott okait – megfordul a magyarázat, mintha „ontológiaivá” válna: ott van antiszemitizmus, ahol nagyszámú zsidóság él, és fontos gazdasági, politikai pozíciókat tölt be (a szerző Romániát, Oroszországot és Németország keleti és középső részét emeli ki).²⁴ Célját tekintve pedig „iparkodik a zsidóság szabad mozgását, állampolgári egyenjogúságát a korszellem által már ledöntött mindenféle korlátozással megakadályozni, őket közhivatalokból kizárni stb”. Eszerint az antiszemitizmus egy retrográd áramlat, amely a már végbement polgári egyenjogúsítást kívánja felszámolni. Állami szintre emelt, fizikai (népi) erőszakhoz, „ú.n. pogromhoz” is vezető jelenlétét Oroszországgal kapcsolatban említi meg a szócikk.²⁵ Végül a tiszzaeszlári perrel a szócikk áttér a magyarországi esetre, azzal a kiegészítéssel, hogy az antiszemiták vallási, faji, hazafias, gazdasági „okokkal próbálják indokolni” az antiszemitizmus létjogosultságát. Ez némileg ellentmond a fenti „ontológiai” definíciónak, a szócikk szerzője itt a magyar antiszemitákra gondolhatott. Ezek szerint felvethető, hogy amíg más országokban a meglévő gazdasági, társadalmi stb. okok szolgálhatnak az antiszemitizmus magyarázatául, addig Magyarország esetében ez a magyarázat csak konstruált lehet („próbálják indokolni” – ahogy fogalmaz). A szócikk végén egy felsorolás található a témát érintő német és francia irodalomból.

- 21 Édouard Drumont (1844–1917) *La France juive* [A zsidó Franciaország] című antiszemita pamflet szerzőjeként vált ismertté, majd 1899-ben megalapította a Ligue antisémite de France [Francia Antiszemita Liga] névre hallgató egyesülését. Édouard Drumontól mintázta regénye főhősét (Georges Darien [Georges Hippolyte Adrien]: *Les Phariséens*. Paris, 1891.), regényében Drumont munkásságát követhetük nyomon.
- 22 A Dreyfus-ügy jelentős visszhangot keltett Franciaország-szerte, és erősen polarizálta a francia társadalmat Dreyfus-pártiakra és ellenségekre, felkorbácsolva az antiszemita közbeszédet. A konfliktus kapcsán beszél Richard Sennett a „kollektív személyiség” jelenségéről, ami az ügygel kapcsolatos kollektív érzések és a közösséghez való tartozást fejezi ki. Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Bp., 1998. 256–270.
- 23 *Révai nagy lexikona*. I–XXI. Bp., 1911–1935. I. 702.
- 24 Érdekes, hogy a századfordulón a Monarchia csehországi részében nagy port kavart, a tiszzaeszlári perre emlékeztető „Hilsner-ügy” már nem keltette fel a szerző(k) figyelmét.
- 25 A zsidósággal szembeni államilag támogatott erőszak egyedül a cári Oroszországban valósult meg a 19. században. A gyakran vérvádakra épülő antiszemita pogromoknak két hulláma volt: az első a tiszzaeszlári esettel párhuzamosan 1881–1884-ben. A második az 1903–1906 közötti időszakban, utóbbi események a mai Ukrajna területén történtek (John D. Klier – Shlomo Lambroza: *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1993. 39–248.). Kevésbé ismert eseteknek számítanak az 1917-es szocialista forradalom után zajló zsidóellenes pogromok. Ezekkel kapcsolatban lásd Elissa Bemporad: *Legacy of Blood. Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets*. New York, 2019. Az oroszországi pogromok historikumuma a vallásos jiddis nyelvű, később egyre inkább „világivá” váló történetírása kialakulására különösen nagy hatással volt. Ez az értelmezői hagyomány később újjáéledt a holokauszt történeti értelmezésekor mint a zsidóüldözések egy újabb, eddigi legsúlyosabb fejezete. Lásd Laura Jockusch: *Collect and Record!* New York, 2012. 20–30.

Kultúrharc és bűnbakképzés: lexikonok a két világháború között

Az első világháború és az azt követő turbulens politikai-társadalmi változások hatására több lexikon csak az 1920-as évek második felétől tudott új kötetekkel gyarapodni, ahogy ez a *Tolnai Világlapjához* tartozó *Tolnai új világlexikona* (1926) és a *Révai nagy lexikona* (1935) esetében is történt. Mindkét kötet szerkesztői között egyaránt megtaláljuk a tudomány képviselőit, újságírókat és egy-egy speciális terület szakértőjét. A két szerkesztőség összetételében – néhány személy kivételével – alig van átfedés,²⁶ és mindössze pár főre tehető azoknak a száma, akik a 12 és 21 évvel később megjelenő *Révai Kétkötetes Lexikona* szerkesztőiként is feltűnnek.²⁷ E köteteken kívül említésre érdemes a korszak egyik különleges vállalkozása, az 1928-as *Társadalmi Lexikon*, amelyet szerkesztőként Madzsar József jegyzett, és amely marxista alapokon, adatgazdagon foglalkozott az 1920-as évek gazdasági, politikai, társadalmi, baloldali történéseivel.²⁸ Pap Milán megállapítása szerint ez a kötet szolgált az 1931-től megjelenő *Társadalmi Szemle* teoretikus előzményeként is.²⁹

E két lexikon kiadói kívül 1929-ben a katolikus-nemzeti nyilvánosság megerősítéséért dolgozó Bangha Béla szerzetes kiadója, a Magyar Kultúra jelentkezett a négy kötetből álló *Katolikus Lexikkal*.³⁰ A Horthy-korszak lexikontermése közül e három lexikon szócikkeit vetjük most össze.

A nyelvezetében közérthetőbb *Tolnai új világlexikona* 'antiszemitizmus' szócikke a korábbi értelmezésekhez képest több pontban is új megállapításokkal élt. A kiinduló meghatározással – „... szószerint az árja-fajok ellenségességét jelenti a szemita fajokkal szemben...”³¹ – kapcsolatban rögtön feltűnik egy új elem. Az eddigi szócikkek nem csoportszinten definiálták az antiszemitizmus képviselőit, itt viszont megjelenik a kétosztatóság az árja és a semita népek között. Az antiszemitizmus kettejük „viszonyában” jelenik meg, ami egyszerre hathat anakronisztikusnak, a 19. századi német antiszemitizmus-értelmezések idézeteként és a későbbi, már náci szóhasználat sajátos előhangjaként. Szintén megismétlődik az a narratív tétel, amely szerint a zsidóság kényszerből került a gazdasági pályákra; Romániában és Oroszországban ez szolgáltatott alapot az antiszemitizmusra és pogromokra. Megint csak egy új elem a pogromokra adott reakció, a meginduló – legfőképpen a tengerentúlra irányuló – kivándorlási hullám. E hullám Lengyelországból kiinduló része Magyarországot is elérte. A bevándorlás mértéke és gaz-

26 Kacsoda Gyula (etimológus), Hevesy Iván („esztétikus”), Marczali Henrik (történész), Balassa József (nyelvész), Lambrech Kálmán (paleontológus), Márkus László (rendező), Róheim Géza (ókortörténész).

27 *Révai Kétkötetes Lexikona*. I–II. Szerk. Juhász Vilmos. Bp., 1947–1948. Közbeszólhatott a háború, a korábbi tudós-politikai establishment cseréje, valamint a húsz év alatt lezajló generációváltás is. Ennek ellenére a *Révai nagy lexikona* szerkesztői közül Bartucz Lajos antropológus, Radnai Béla dr. Szakisk. Igazgató (gyorsgépírás), Tóth Géza dr. Főmeteorológus (meteorológia), valamint Makai Endre főorvos a *Tolnai új világlexikon*tól helyet kapott a szerkesztőségben.

28 *Társadalmi Lexikon*. Szerk. Madzsar József. Bp., 1928.

29 Pap Milán: *Intézményesített ideológia*. [Kézirat.]

30 *Katolikus Lexikon*. I–IV. Szerk. Bangha Béla. Bp., 1931–1933.; Gárdonyi Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeiben. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Bp., 2005. 197.

31 *Tolnai új világlexikona*. I–XX. Bp., 1926–1933. 222.

dasági hatása (ezt nevezi „előretörésként” a szócikk) lett az oka, főleg nyugat-európai nagyvárosokban, a politikai egyenjogúsítást elutasító antiszemita mozgalomnak – teszi hozzá a szócikk. Ez vezetett a bécsi Karl Lueger polgármesterhez köthető kirekesztő intézkedésekhez,³² a Dreyfus-ügyhöz és a tisztaeszlári vérvádhoz is, amely Istóczy Győző pártjának, az Országos Antiszemita Pártnak az átmeneti megerősödését eredményezte. Tehát új elem a narratívában a bevándorlás (bevándorlók) és az antiszemitizmus összefüggése. A szócikk szerint a hazai antiszemitizmus történetének következő fordulópontja az 1919-es forradalomhoz köthető (de ezt anélkül állítja, hogy bármilyen vélt okot felsorolna), ezután politikai, társadalmi és leginkább gazdasági úton próbálják a zsidóság helyzetét megnehezíteni (a szócikk viszont nem említi a *numerus clausus* bevezetését).

Jól mutatja a történelmi kontextus változását a Révai nagy lexikona két évtizeddel későbbi, 1935-ös XXI. kötetének³³ a korábbi példáinknál már látványosan hosszabb szócikke, amely nem foglalkozik külön az antiszemitizmus eredettörténetével, viszont a terjedésében egy első világháború előtti és utáni történetiséggel számol. A szócikk szerint az antiszemitizmus a világháborút megelőzően egyedül Spanyolországban és Oroszországban volt számottevő és „kormányzatilag hirdetett”. Spanyolországban a több évszázaddal korábbi kiűzetés következtében (lásd az 1492-es, úgynevezett Alhambra-dekrétumot³⁴) nem volt zsidó közösség, szemben Oroszország jelentős számú zsidó népességével. A cári birodalom felerősödő antiszemitizmusa kapcsán a szócikk lényegében bűnbakképzésről beszél („cél tábla”), amely szerint a másságot képviselő zsidósággal szemben az antiszemitizmus propagálása a Japántól elszenvedett háborús vereség és a meglévő gazdasági-társadalmi feszültségek levezetésére szolgált.

Az első világháborút követő ellenforradalmak ismét felerősítették Európában az antiszemitizmust, mert a forradalmakban sok zsidó származású „író, szónok, agitátor és népvézér” vett részt, illetve magyarázatként tűnik fel a zsidók „számarányukhoz mérten aránytalanul nagy terjeszkedése” is „a szellemi és gazdasági szabadfoglalkozás pályákon”. Ezt követően azonban a szócikk mintha cáfolná a fenti kijelentést: „A[ntiszemitizmus]. propagandájában állandóan nagy tért töltöttek be a zsidó és nemzsidó intellektuelek, bankvezérek és kereskedők számarányait felsorakoztató statisztikai adatok.” Ezen a ponton az olvasó számára nem lehet egyértelmű, hogy a szócikk elbeszélésében mi az „antiszemiták szólama”, és mi az, amit a szócikk szerzője képvisel. A szócikk figyelmet fordít az aktuális fejleményekre is, és megállapítja Németország kapcsán, hogy a „nemzeti szocialista párt kormányra kerülésével a legteljesebb mértékben” kiteljesedett „a faji antiszemitizmus”. Hangsúlyozza, hogy az árjatorvényekkel az antiszemitizmus „faji”

32 A keresztényszocialista polgármester politikai programjának része volt a zsidósággal szembeni agitáció és korlátozó intézkedések bevezetése. Robert S. Wistrich: Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism. *Jewish Social Studies* 45 (1983) 251–262.

33 Révai nagy lexikona. XXI. Főszerk. Varjú Elemér. Bp., 1935. A korábban megjelent 20 kötet anyagát egészítette ki újabb kutatási eredményekkel.

34 Az „Alhambra-dekrétumot” I. (Kasztíliai) Izabella és II. (Aragóniai) Ferdinánd bocsátotta ki a zsidók erőszakos átkeresztelésére, és azok kiűzésére Aragónia és Kasztília földjéről, akik nem voltak hajlandók áttérni. Nem ez volt az első kísérlet a zsidóság erőszakos áttérítésére, már 1391-ben százezrek hagyták el hitüket, és tértek át a keresztény vallásra spanyol földön.

meghatározottsága más fénytörésbe kerül (egy nagyszülővel már zsidónak minősült valaki). Ezután felsorolás következik az Ausztriában, Lengyelországban és Romániában zajló antiszemita tendenciákról. Utóbbi kapcsán említődik meg, hogy a romániai zsidókat magyarságuk miatt is támadják, ezenkívül viszont a *Tolnai új világlexikon*hoz hasonlóan nem esik szó nevesítve a magyarországi zsidóellenes intézkedésekről (például a *numerus clausus*-ról, aminek külön szócikket szentelt a lexikon).³⁵

A fenti két kiadványhoz képest a *Katolikus Lexikon* más alapokon, ideológiailag elkötelezettebb hangvételt ütött meg. A főszerkesztői feladatokat Bangha Béla³⁶ látta el, a szerkesztőséget pedig tudós egyházfők alkották. A *Katolikus Lexikon* kiadása³⁷ jól illeszkedett Bangha munkásságába és „programjának” célkitűzéseibe: a katolikus világkép megerősítésébe, a saját felekezeti tábor összetartozásának növelésébe, valamint a mindehhez szolgáló intézmények megteremtésébe (kiadóvállalat, sajtó, könyvkiadás stb.). Bangha az előszóban a lexikon feladatát a katolikus emberek számára felvetődő „mindennapi” kérdések megválaszolásában, a katolikus egyház és a keresztény hit iránt érdeklődő világiak eligazításában határozta meg. A lexikont egy „kultúrharcos” viszonyrendszerben helyezte el, amennyiben a fennálló „vallásellenes áramlatokkal” szemben is fel kell vennie a harcot, és konkrét feladatait így definiálta: „... fogalmak tisztázása, téves hiedelmek megjavítása, általában: a katolicizmusra vonatkozó komoly ismeretek terjesztése.”³⁸

Ezek után nem meglepetés tehát, hogy a lexikon ’antiszemitizmus’ szócikke lényegesen eltér a fent ismertetett példaktól, és a kötetnek a korszakban felerősödő „kultúrharcos” szemléletét követve „bizonyos fokú” antiszemitizmus szükségességéről beszél. Ennek

- 35 Kiegészítésképpen érdemes a *Révai nagy lexikona* 1927-es XX. kötetének (NY–Nyáry) ’numerus clausus’ szócikkét is megvizsgálnunk. A törvénycikk szövegéből is idéző szócikk kapcsolható a Kovács M. Mária által „kettős beszédnek” hívott, a *numerus clausus*-ról uralkodó hivatalos kormányzati állásponthoz, amely megpróbálta a Népszövetség és külföldi nyilvánosság előtt a *numerus clausus* „zsidókvóta” jellegét elhallgatni, miközben a törvény parlamenti támogatói között és a sajtóban nyíltan, gyakran antiszemita retorikával beszéltek az intézkedés valódi céljairól, a zsidóság kiszorításának jogosságáról. A cinikus és a korszakban is bírált magyarázat olyan racionális okokat emlegetett, mint például az anyaország szűkös munkakínálata az értelmiségi szakmákban az elcsatolt országrészekből áttelepülők számára. A szócikk ebben a kérdésben semleges álláspontot látszik képviselni a bíráló és a támogató álláspontok egyidejű bemutatásával: „Ezt a törvényt a zsidóság sérelmesnek tartja. A N. Ellen intézett támadások rendszerint az állampolgári jogegyenlőségre, valamint a tanszabadságra támaszkodnak, míg a másik részről az egyetemek túlsúlyosságával, a megkisebbedett Magyarországon megnehezült gazdasági viszonyokkal és az intelligencia elhelyezkedésének emiatt való nehézségeivel érvelnek.”
- 36 Bangha Béla (1880–1944) életművének megítélése ellentmondásos: egyik oldalról a katolikus „aranyok egyik kulcsszereplőjeként” kerül ábrázolásra, másik oldalról viszont dogmatikus katolikusnak látják, aki többek között hozzájárult az antiszemitizmus hazai érvényesüléséhez. Ezeket az uralkodó ítéleteket kívánja meghaladni néhány újonnan született tanulmány, melyek a töredékesen feltárt, de rendkívül kiterjedt banghai korpusz eddig nem kutatott forrásait vizsgálták. Lásd pl. Molnár Antal – Szabó Ferenc: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Bp., 2010.; Veszprémy László Bernát: *Egy avított antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés úvesztőiben. Történelmi Szemle* 59 (2017) 439–463. Bangha antiszemitizmusa ugyanakkor megkerülhetetlen az életmű tárgyalásakor. Mindemellett a *Katolikus Lexikon* eddig nem szolgált kutatás tárgyával.
- 37 A hasonló című *Magyar Katolikus Lexikont* [I–XVII. Szerk. Diós István – Viczián János. Bp., 1993–2014.] a Magyar Katolikus Egyház adta ki.
- 38 A lexikonokra jellemző anonim szerzőségtől eltérően a *Katolikus Lexikon* monogramokkal jelölte a szócikkek szerzőit. Az ’antiszemitizmus’ szócikk mögött szereplő „B.B.” Bangha Bélát sejteti, mivel a szerkesztők közül egyedül Bangha rendelkezett ezzel a monogrammal.

megfelelően számos ismert, a korszakra jellemző antiszemita toposz is feltűnik az elbeszélő jellegű szócikkben. Például a zsidóságot vádolja a „vallásellenes ideológiák” (kapitalizmus, liberalizmus, bolsevizmus) létrejöttéért és terjedéséért, és egy velük szembeni, tagadó álláspontot vesz fel (antiliberalizmus, antikommunizmus stb.), ami keveredik egy keresztény antijudaista érveléssel és „emancipáció- és asszimiláció-ellenességgel”. Az argumentáció végére a zsidóság már-már az abszolút – Sartre-ral³⁹ szólva – „manicheus” gonoszság megtestesítőjévé válik.

A szócikk definíciójának első fele a *Tolnai új világlexikon* szócikkével azonos nyelvi-retorikai fordulatot használ („szó szerint: zsidóellenesség”), másik fele azonban már elfogultabb, ideologikusabb értelmezést sejtet: „... az az irány, mely a zsidóság túltengését a gazdasági, társadalmi és irodalmi életben visszaszorítani igyekszik.” Majd megállapítja, hogy kétféle antiszemitizmus létezik, a faji és az elvi, erkölcsi. Előbbi a zsidóságot mint fajt utasítja el „minden vonatkozásában”, az Ószövetséggel együtt, a másik viszont „a zsidóság faji, erkölcsi és gazdasági túlsúlyát törekszik megakadályozni, s a társadalom és kultúra keresztény jellegét megvédeni a zsidóság nagy része által képviselt életfelfogás és morál ellenében”. E kettőt különbözően értékeli: „Az előbbi nem egyeztethető össze a katolikus állásponttal; utóbbinak jogosultsága, amennyiben kellő mérséklettel s a keresztényi szeretet törvényeinek betartásával érvényesül, nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet.” Érdemes rávilágítani, hogy a zsidósággal szemben megfogalmazott keresztény erkölcsi primátus Jacob Katz szerint rendszerint a tovább élő középkori antijudaizmus egyik formájának vélhető, amely a kereszténységet az egyetlen érvényes erkölcsiség alapjának tekinti.⁴⁰ Valamivel tágabban összegezve: a zsidóság kulturális, politikai és gazdasági fenyegetést jelent a keresztény világ számára, a vallásellenes irányzatok (liberalizmus, „utilitarista, hedonista világszemlélet”) támogatói különösen. „A leánykereskedés terén épp úgy zsidók vezetnek, mint ahogy vezettek az orosz s a magyarországi bolsevizmus létrehozatalában.” Ideológiájuk terjesztését pedig a sajtó és az irodalom uralásán keresztül érik el. A szócikk az emancipációellenességet is nyíltan ágyazza be érvrendszerébe. Megnevezi mindazon aktorokat, akik a 19. század során már felhívták a figyelmet a zsidóság „káros” térnyerésére – ennek egyik látható jele az emancipációs törvény elfogadása volt, amely az egyházellenes törvények megszorodásához vezetett. A szócikk történelmi példák felsorolásával igazolja a zsidósággal szembeni kirekesztő intézkedéseket, így a *numerus clausus* helyességét is. Az egyház álláspontját azokkal szemben határozza meg, akik „a kevesebb élelmesség és szorgalom következtében kártvallott emberek”, akik bűnbakkereső módon táplálják az antiszemitizmust és lépnek fel a zsidóság ellen. Miközben az egyház arra törekedett, hogy csökkentse a zsidóság „keresztényellenes” befolyását a kulturális és szellemi téren, minden esetben megvédte a zsidóság „személyi és vagyonbiztonságát” – teszi hozzá.

A hosszú, évtizedes múlttal rendelkező *Tolnai új világlexikon* és a *Révai nagy lexikona* fentebbi kötetei többek között az első világháborús és a posztháborús viszonyokban kívántak eligazítást nyújtani. A *Katolikus Lexikonnak*, mint láttuk, egész más ambíciói voltak.

39 Jean-Paul Sartre: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*. Bp., 1947. [1. kiad.]

40 Jakob Katz: *Kifélé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770-1870*. Bp., 1995.

Ezekhez a lexikonokhoz képest a *Magyar Zsidó Lexikon* egészen újszerű vállalkozás volt, amely a zsidósággal szemben egyre ellenségesebb légkörben született.⁴¹ Műfajában és a vállalkozás léptékében ugyan előzmények nélkülinek számított, de nem volt független attól a zsidó értelmiségi magatartástól és gyakorlattól, amit Guy Miron izraeli történész – összehasonlító kutatásai során a német, francia és a magyar zsidóság eszme- és gondolkodástörténetét elemezve – a zsidó történelemhez és emlékezethez való odafordulásban megnyilvánuló válaszként határozott meg a két világháború közötti társadalmilag és politikailag is bizonytalanra váló helyzetre.⁴² Joggal értékelhetjük e vállalkozást ennek egyik példájaként is, hiszen a magyar zsidóság történetét teljeskörűen feldolgozni szándékozó műről van szó, amely a lexikon magas társadalmi presztízsű, szimbolikus értékű műfajában valósult meg. Szintén ezt az értelmezést erősítik az első híradások a lexikon készüléséről és célkitűzéseiről az alig egy évvel korábban, 1927-ben indult *Országos Egyetértés* című lapban: „A zsidó tehetség, a zsidó szorgalom, a zsidó munkaakarás, a zsidó hazaszeretet és áldozatkészség matrikulája lesz a Magyar Zsidó Lexikon, mert örök időkre szóló bizonyosságot, és örök időre szóló emléket állít minden zsidónak, aki Magyarország fejlődéséért odaadással dolgozott.”⁴³ Vagyis a vállalkozás célja, hogy a lexikonon keresztül „bizonyosságot” szolgáltatson a zsidó–magyar együttélésre vonatkozóan, és kifejezze a zsidóság hozzájárulását Magyarország „fejlődéséhez”. A zsidó teljesítmények felsorakoztatását igazolni akaró szándékot értelmezhetjük a korszak erősödő zsidóellenes légkörére született reakció egyik formájaként, amit tovább gondolva, Laczó Ferenc nyomán, hozzájárulás-diskurzusként azonosíthatunk.⁴⁴

Az előszóban, melyet Újvári Péter, a kötetek főszerkesztője, a korszak ismert szépírója és újságírója jegyez, mintha irányt váltana a „kifelé”, a magyar társadalomra is irányuló figyelem, és inkább a zsidóság önmegismerésének szándékává változna, nem mentesülve a keletkezés körülményeire vonatkozó reflexióktól, vagyis az ellenségesé váló légkörtől.⁴⁵

41 Az első zsidó témájú nagyenciklopédia (*Magyar Zsidó Lexikon*. Főszerk. Újvári Péter. Bp., 1929.) az *Encyclopaedia Britannica* mintájára készült. Párhuzamosan a német nyelvű *Jüdisches Lexikon* [I–IV/2. Hrsg. Georg Herlitz – Bruno Kirschner. Berlin, 1927–1930) is megjelent.

42 Guy Miron: *The Waning of the Emancipation, Jewish History, Memory, and the Rise of Fascism in Germany, France, and Hungary*. Detroit, 2011.

43 *Országos Egyetértés* 1928. március 2. 8. A képes lap eredetileg *Egyetértés* címen indult, majd rövidesen váltott *Országos Egyetértés* címre. Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Bp., 2018. 250.

44 Laczó Ferenc különböző szöveghelyeken, többek között a *Magyar Izraelita Társaság Évkönyveiben* vizsgálja a „hozzájárulás-diskurzusokat”. A jelenségre például Moshe Rosman hívta fel a figyelmet, akinek a gondolatait így foglalhatjuk össze Laczó kiemelésében és fordításában: „a zsidók kényelmetlen helyzetének és félelmeinek volt jele, annak adott ugyanis hangot, hogy a zsidók integrációja a civil és politikai egyenlőség jogi garanciái és a zsidókat emancipáló társadalmak jogi, szociális és kulturális követeléseinek teljesítési szándéka ellenére részleges, feltételekhez kötött és visszavonható maradt.” Moshe Rosman: *From Counterculture to Subculture to Multiculture. The „Jewish Contribution” Then and Now*. In: *The Jewish Contribution to Civilization. Reassessing an Idea*. Ed. Jeremy Cohen – Richard I. Cohen. London, 2008.) Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Bp., 2014. 107–109.

45 Szalai Anna monográfia értékű tanulmányában Újvárit az „elsüllyedt közösségek krónikásának” nevezi, mivel regényeiben főleg a periférikus helyzetű kis falvak, városok zsidó közösségeivel foglalkozik. Szalai: *Hagyománymentés és útkeresés*, 234–337.

„Ennek a lexikonnak első gondolata a zsidó szorongatások tragikus válságaiban született meg. Vitáiratnak szántam, amely a nyugalmas öröklés jogos önzésében minden rágalmat eltemet. De annyira elburjánzott már ezidőben a füzetes és röpiratos zsidómosakodás, hogy megszaportítását nemcsak fölöslegesnek, de megalázónak is éreztem. Nem lehet ma már az ősi társadalmak fegyvereivel harcolni az elfogultságok ellen. Nem a népeket kell igazolni, ha megrágalmazzák őket, hanem a történelmüket. Ha már nem elég a történet, meg kell akkor írni a történet történetét, hogy a kételkedők előtt feltáruljon minden zege-zuga és a fejlődés legelrejtettebb mélységeit is felkutathassa az objektív kritika. Tégláira kell szétszedni az ezer esztendő épületét és meg kell írni külön-külön minden téglának a történetét. Így jutottam el vagy hat esztendő után a lexikon gondolatához. Sok embert föllelkesített, sokat pesszimizmusba dermesztett a koncepció.”⁴⁶

A megvalósult lexikon nagy figyelmet fordított bizonyos kategóriákra; életrajzokra,⁴⁷ egyes települések zsidó közösségeinek és hitközségének történetére, jelenségekre, vallási szokásokra, rítusokra és kifejezésekre, a haláchikus törvények bemutatására, de még vallásbölcseleti kérdések összefoglalására is.⁴⁸ A lexikon szócikkei változó hosszúságúak, de az 'antiszemitizmus' szócikk a maga kilenc oldalával egyértelműen eltér a többitől. A Tieder Zsigmond baloldali újságíró és az eszperantista mozgalom képviselője által jegyzett szócikk történelemszemléletében (történetiségben és eszmetörténetileg) összetett antiszemitizmus-meghatározással találkozhat az olvasó. Először az antiszemitizmus „fejlődéstörténetét” mutatja be, nagy hangsúlyt fektetve a modern antiszemitizmus kialakulására (a középkori antiszemitizmusra vissza-visszautalva) és magyarországi történetére, amelyet négy korszakra oszt: az Árpád-házi királyoktól a vegyesházi uralkodók és a mohácsi vészen át az „A[ntiszemitizmus]. modern szervezkedéséig” és a világháborútól napjainkig. Idézzük az általános definíciót:

„Az A[ntiszemitizmus]. általában. A sémiták, közhasználati értelemben a zsidók ellen irányuló mozgalom. Áramlatszerűen torlódott bele napjainkba és történelmi eredete az ókorba nyúlik vissza. Evolúció fejlődése épp annyira magyarázható, mint minden történelmi megnyilvánulásé, amely átalakító hatással volt az emberi társadalomra. Az A[ntiszemitizmus]. gazdasági törvényszerűségek hatása alatt bontakozott ki az ókori ember önkénytelen cselekvéseiből a mai világrend tudatos gazdaságpolitiká-

46 *Magyar Zsidó Lexikon*, Előszó. [O. n.]

47 Arra a kérdésre, hogy a lexikon kit tekint zsidónak, a szerkesztők egy sajátos megoldással válaszoltak: a lexikon külön jelöli azokat a személyeket, akik kitértek. Szalai összegzésében ez a gyakorlat két oldalról is kapott bírálatot – egyrészt azoktól, akik a kitért zsidókat nem tekintették egy zsidókról szóló lexikon szereplőinek, a másik álláspont képviselői pedig éppen a jelölést kérték számon: mi alapján döntöttek el a szerkesztők, hogy ki tekinti magát nem zsidónak, hiszen attól, hogy a vallásukból kitértek még tekintették magukat zsidónak. Érvként az is elhangzott, hogy vannak zsidók, akik nem gyakorolják hitüket, ők mennyiben zsidóbbak másoknál – tették fel a kérdést. Szalai: *Hagyománymentés és útkeresés*, 251–255.

48 A lexikon máig az egyike azoknak a kiadványoknak, amelyek a legteljesebb körű ismereteket kínálják a magyarországi zsidóságról. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. 607.

jáig. Ezt a folyamatot sokféle érzelmi szempont támogatta az évszázadok váltakozó életszemlélete szerint és az elnyomási tendencia, amely a zsidók ellen érvényesült, mindig talált a hatalmi érdekek védelmére olyan támogató érveket, amelyek a kor szellemét mindenben kifejezésre juttatták.”⁴⁹

Az antiszemitizmust a szócikk progresszív módon belehelyezi a más népeket is érintő faji elfogultság univerzális keretébe, amely

„... ott jelentkezett a leértékelés tendenciájával, ahol valamely nép kisebbségben élt, szétszórt szigetenként egy nagyobb néptengerben. Az elnyomottságból kisarjadó életigények mindig összeütközésbe kerülnek az uralkodó néposztály gazdasági érdekeivel, mert a folytonos gazdasági küzdelem és a kiegyensúlyozatlan gazdasági helyzet az ököl jog korszakát teremti vissza és az erősebb pártjára billenti a mérleget.”

A szócikk megismétli, hogy a modern antiszemitizmusnak „félszázados” múltja van, de a szöveg szoros kapcsolatot feltételez a középkori antiszemitizmussal. A premodern, ókori vagy középkori antiszemitizmus többnyire a „zsidógyűlölet” szinonimájaként jelenik meg, a szócikk egyetlen esetben használja későbbi események leírására is, mégpedig az 1878-ban Adolf Stöcker [Stocker] udvari lelkész által megalapított német antiszemita párttal kapcsolatban. Mint állítja, a modern antiszemitizmus a cári Oroszországban jelent meg a legerősebb formájában, amely többek között az egyenjogúsítás ellen is fellépett (antiliberalizmus). Ennek kapcsán szó szerint megismétlődik az 1911-es *Révai nagy lexikon*-ának szövege, mely hasonló kontextusban jelent meg: „hogy társadalmi érvényesülésüket megakadályozza és hogy visszaállítsa azokat a korlátokat, amelyeket a korszak már régen ledöntött”. Az antiszemitizmus első megjelenését a honfoglaláshoz köti, amihez egy sajátos értelmezésben a kazár–magyar honfoglalás elmélete is társul. Ez a 19. század második felében elsősorban Kohn Sámuel pesti rabbihoz köthető „eredetmítosz”⁵⁰ az asszimilált zsidóság számára a magyarországi jelenlét évezredes történetét volt hivatott bizonyítani. Az elmélet viszont a lexikon készítésének idejében már némileg anakronisztikusnak tűnhetett. A „kazárok” kifejezést a 19. század végétől már leginkább a hol „keletieknek”, hol „galíciaiaknak” nevezett betelepülő zsidókra használták, ezzel különböztetve meg őket a magyarországi asszimilált zsidóktól, azzal a céllal, hogy betelepülésüket korlátozzák, sőt megszüntessék.⁵¹ Erre mutat rá Gyurgyák János is a mezőgazdasági szakember és kultúrpolitikus Egan Ede (1851–1901) úgynevezett ruténföldi akciójáról szóló jelentése körül kialakuló diskurzusban és – többek között – Bartha Miklós országgyűlési képviselő, publicista, író szövegeiben.⁵² (Az előbbi diskurzust inkább írhatjuk le gerjesz-

49 *Magyar Zsidó Lexikon*, 40.

50 Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Bp., 2012. I. 57.; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Bp., 2008. 487.

51 Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 352–354.

52 A témában legrelevánsabb Bartha Miklós: *Kazárföldön* [Bp., 1901.] című könyve, amely szintén az északkelet-magyarországi, úgynevezett „Ruténföldön” (Kárpátalján) tett utazását foglalta össze. Az ott élő zsidókat nevezi Bartha „kazároknak”. Paksy Zoltán: *Adaptáció vagy saját kútfő? A magyar szélsőjobboldal keletke-*

tett „morális pánikként”, ami csak részben épült az Egan által az ott élő zsidóságra vonatkozó megfogalmazásokra.) Az 1920-as évektől a „kazárok” kifejezés a zsidóság általános pejoratív megnevezéseként bukkan elő újból, „idegen eredetükre” utalva.

A szócikk ezután az Árpád-ház történetével folytatódik, ezt követően a vegyesházi királyok, nevezetesen Nagy Lajos alatt születnek meg az első, kifejezetten zsidóellenes intézkedések, majd Corvin János folytatja a zsidóellenes rendeletek meghozatalát. A mohácsi csatáig tartó szakasz „zsidógyűlöletét” a szócikk a középkori „türelmetlenséggel” magyarázza. A zsidók elleni intézkedések ötletei, ahogy a középkorban, a 19. században is nyugatról érkeztek: itt leginkább német hatást emleget a szócikk, különös tekintettel az antiszemita párt megalakulására (Wilhelm Marrt viszont nem említi). Ezzel együtt a 19. század második felének zsidóellenességéért a tiszaezlári vérvádig bezáróan – megjelenik a magyar népet részben felmentő narratíva – a tót nemzetiségűeket, valamint a klerikálisokat teszi felelősé: a „színmagyar területen nemigen” volt jelen. Ezt követően részletesen tárgyalja ezt az időszakot és Istóczy Győző közéleti és parlamenti tevékenységét.

Az újabb fordulatot már a Tanácsköztársaság bukásával „győzedelmeskedő ellenforradalom” velejárájának tekinti, amely a forradalom egyes zsidó származású vezetői miatt az egész zsidóságot tette felelőssé. A háborús vereség és a nagy gazdasági, társadalmi válságok során általában a zsidók ellen fordult a közhangulat, ez történt 1919-ben is. Az ellenforradalom során végbement „pogromokról” és „zsidóhajszákról”, valamint „atrocitásokról” is megemlékezik a szócikk (Siófok, Tab, Orgovány). Az antiszemitizmus intézményesülését az Ébredő Magyarok Egyesületének megalakulásában és programjában látja, amelynek hangnemét és eszközeit a 15. századi kasztíliai pogromok „eszközeihez” hasonlítja. A szócikk szerint az antiszemitizmus a Teleki-kormány alatt érte el tetőpontját, ezután felsorolja az antiszemita hangvétellű sajtóorgánumokat a Szóattól a *Nemzeti Ujságig*. Az ellenforradalmi cselekményekért összességében óvatosan felmenti a népet, mivelhogy a háború utáni időszak „a tömegek számára nem adhatta meg a történelmi tisztánlátás nyugalmát”, és a fő felelősöket az uszító ellenforradalmi vezetőkben látja.

A gondolatmenetet a *numerus claususszal*, „a Zsidók tanszabadságának korlátozásával” zárja a szócikk, melyet a parlament korábbi tevékenysége „legbántóbb csökevényének” nevez, vagyis egy implicit korszakcezurát is von a lexikon „jelenideje” és az azt megelőző időszak között. Ez a mozzanat a következő mondatokban nyeri el értelmét:

„A jogrend, a jogbiztonság már esztendőik óta visszatért, a konszolidáció helyreállt és az 1928-as esztendő, az országgyűlés megnyitásának esztendeje már csak az A[ntiszemitizmus]. politikai és társadalmi harcaiban mutatkozik. A parlamentben egyedül a Fajvédőpárt kifejezetten antiszemita párt, a kormánypárt, az ú. n. egységes párt már igyekszik leplezni antiszemita elfogultságát és egy zsidó képviselőt be is vitt a parlamentbe az országgyűlési választásoknál.”

zésének forrásai. In: *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Szerk. Feitl István. Bp., 2013. 95.

A szócikk végezetül kitér a fajbiológiára is mint az antiszemitizmus „legmodernebb formájára”. Megnevezi néhány teoretikus képviselőjét (Houston Stewart Chamberlaint, Adolf Bartelst és Magyarország esetében Méhelj Lajos zoológust),⁵³ és megállapítja, hogy egy olyan általános jelenségről van szó, amelyet a fajvédő pártok reprezentálnak „Közép-Európában”. A fajbiológia jelentőségét azonban azzal ellenpontoszza, hogy ez az értelmezés nemcsak a zsidóság számára, hanem a hivatalos katolikus „álláspont” szerint is elfogadhatatlan, amit az ismert – már korábban említett – német *Staatslexikon*ra hivatkozva támaszt alá: „Az utóbbiak álláspontját a német katolikus »Staats Lexikon« rögzíti le és bár elismeri a zsidóság és kereszténység különállását, de a faji gyűlöletet és általában az A[ntiszemitizmus].-t feltétlenül elítéli, mint olyan jelenséget, amely a katolicizmussal nem egyeztethető össze.”⁵⁴

Közel ötven év lexikonirodalmából válogatva tekintettük át az „antiszemitizmus” szócikkek tartalmi változását, az alig egymondatos antiszemitizmus-meghatározásoktól az egyre terjedelmesebb változatokig. Láthattuk felépülni az antiszemitizmus narratíváját és hagyományozódva változni az erre adott magyarázatok (gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális) hangsúlyait – az adott történelmi időszak függvényében. Végül egy kisebb történelmi ugrással megérkezünk a második világháború utáni időszakba (a háború alatt már nem jelent meg lexikon). Hogyan változott az antiszemitizmus tárgyalása egy újabb világgégés és addig példátlan népiértés után? Milyen narratívákba illesztve és milyen kifejezésekkel adtak hangot a zsidóüldözés bemutatásának? Végezetül pedig milyen információkat közöltek, és vajon milyen forrásból dolgoztak az elemzésre kerülő lexikonok?

Lexikonok és a zsidóüldözés

A háborút követően több lexikonszerű kiadvány indult útjára, melyek reflektálva a korszakra, a vészes idők számbavételére is vállalkoztak.⁵⁵ E kötetek között találhatunk rövid életrajzokat tartalmazó névmutatót (*Kivel mi történt?*), emlékező kötetet (*A toll mártírjai*) és kézikönyvszerű lexikonokat (*Révai Kétkötés Lexikona*, *A Ma Lexikona*⁵⁶). Az önmagát „riportlexikonként” meghatározó *Kivel mi történt?* címe szó szerint értendő, a „közélet neves szereplőinek, államférfiak, tudósok, írók, művészek, a társadalmi élet élen járók” sorsáról szóló adatokat tartalmaz, és egyéni sorsokon keresztül mesélte el a közelmúlt

53 Az eredetileg zoológusként ismertté vált Méhelj Lajos fajbiológiai nézetei a Tanácsköztársaság leverése után kezdtek el intézményesen is teret nyerni. Ahogy Paksy Zoltán bemutatja, Méhelj az első világháború után keletkező társadalmi konfliktusok és háborús katasztrófa magyarázatára a magyar társadalom faji összetevőin keresztül próbált magyarázatot találni. A magyar „fajtajelleg” meghatározásakor a „fajkeveredés” problémáját is felvetve írt Méhelj többek között a zsidó faj „élősködő jellegéről”. Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Bp., 2013. 41–59.

54 A lexikon egyik szerkesztője Zsoldos Jenő újságíró, író volt, akinek a Magyar Zsidó Levéltárban és Múzeumban őrzött hagyatéka (MILEV- XIX-362/4/2.) alapján megállapítható, hogy legtöbb esetben német lexikonokat használt a szócikkek elkészítéséhez.

55 Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs, 2020. 64.

56 *A Ma Lexikona*. Szerk. Agárdi Ferenc – Szilágyi István. Bp., 1948.

eseményeit.⁵⁷ Ehhez hasonló „emlékező” kiadvány *A toll mártírjai*,⁵⁸ amit a frissen alakult A Magyar Ujságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja adott közre, és elpusztult újságíróknak állít emléket, de történetileg tágabban, már a fehérterrortól datálja az újságírókat ért üldöztetések korát és annak kezdetét. Ahogy az előszó írja: „Szenteljük e könyvet kartársaink emlékének, akik a fehér terror, a nyilas és német rémuralom gyászos idejében életükkel fizettek a toll megalkuvás nélküli szolgálatáért.”⁵⁹ A fentiekkel szemben a műfajilag hagyományosabb *Révai Kétkötés Lexikona* és a kézikönyvszerű *A Ma Lexikona* szerkesztői a lexikon műfajának megfelelően rendezték össze tartalmukat, de határozottan megfogalmazták ambíciójukat: a háborús katasztrófa után a szellemi újjáépítésben való részvételt.

Átfogó (nagy)lexikonok szerkesztése és új tárgyszavak létrehozása, átvétele és fordítása, majd a kiadás folyamata gazdasági értelemben is komoly vállalkozás, amely akár egy évtizedig is eltarthatott (gondoljunk *Révai nagy lexikona* esetére). Ezzel szemben a *Révai Kétkötéses Lexikona* megjelenítésére jóval rövidebb idő állt rendelkezésre, de ehhez mérten annál nagyobb ambícióval keletkezett: a szerkesztőknek az elvesztett világháború után és egy kezdődő új világ küszöbén kellett összegyűjteniük mindazokat a jelenségeket, fogalmakat, neveket, amelyek az elmúlt két turbulens évtizedben keletkeztek vagy új jelentésekkel gyarapodtak (például esetünkben ’gettó’). Sajnos arról csak keveset tudhatunk,⁶⁰ hogy miként zajlott a lexikon 35 000 (!) szócikkének összeállítása, és hogyan jött létre a könyv elején feltüntetett 130 szerkesztősi tagból álló szerkesztőbizottság (minden egyes személy mögött feltüntették az affiliációt és az általuk lefedett tudományterületet is).⁶¹ A névsor áttekintésekor láthatjuk, hogy a kötetek mögött egy politikai-

57 Az előszó szerint a kötet az első összefoglalása „... a német áfium mérgével elbódított, a horogkeresztes és nyilas rémuralomnak kényre-kezdre kiszolgáltatott Budapesten milyen megrázó egyéni tragédiák kísérték a világtörténelem legnagyobb bűntényének szegyenletes korszakát, az 1944. március 19-től 1945. február 13-ig, a felszabadulás napjáig elszenvedett hónapokat”. Itt is felbukkan a háború után már-már mitikussá növesztett német–magyar ellentét történelmi víziója. A kötetben egyszerre szerepelnek elkövetők, áldozatok („mártírok” vagy „vértanúk”, a kötet mindkét megnevezést használja), valamint túlélők életrajzai. Az előszó 1945. április 27-i dátuma szerint akkor adták ki, amikor épphogy befejeződött a háború, aminek következtében számos személy esetében nem lehetett tudni, hogy mi történt vele a háború alatt. Különösen igaz volt ez a táborokban elhunytak vagy DP-táborokban [Displaced Persons Camp: menekültek/hontalanok tábora] raboskodók esetében. Emiatt a kötetben elsősorban a nyilasterror áldozatai szerepelnek.

58 *A toll mártírjai*. Összeáll. Mester Sándor. [Kiad. A Magyar Ujságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja.] Bp., 1947.

59 *Kivel mi történt? Riportlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról*. Szerk. Turcsányi Gyula. Bp., 1945. 3.

60 A *Révai Kétkötéses Lexikon*át kiadó Révai Irodalmi Intézet iratai (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 45074. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. és intézménye iratanyag) között nem található a lexikon keletkezésére vonatkozó feljegyzés. Kizárólag a kiadó belső ügyeivel és más kiadványokkal kapcsolatos levelezésekre, feljegyzésekre bukkanhatunk. Önmagában ez a tény arra enged következtetni, hogy a kiadó ekkor már legfőképpen szépirodalmi művek kiadásában volt érdekelt.

61 A főszerkesztői feladatokat Juhász Vilmos látta el, akinek a munkásságáról keveset tudni, a legkielégítőbb életrajzot a Wikipédián található (https://hu.wikipedia.org/wiki/Juhász_Vilmos, legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 10.). Ebben többek között azt olvashatjuk, hogy Juhász Vilmos a Szent Kereszt Egyesület vezetője volt, amely a zsidótörvények által hátrányosan érintett katolikusokat segítette. Rövid katonai szolgálatot követően Az Újság politikai rovatvezetőjeként dolgozott, majd a Dante Könyvkiadó irodalmi igazgatója lett. *Nyersanyagháború* (1940) címen az emberiség létfenntartásához és fejlődéséhez használt anyagokon keresztül vizsgálta a nagyhatalmi törekvések és versengések kifizési lehetőségeit. Ebben a keret-

világnézeti és tudományos szempontból is sokszínű szerkesztőgárda állt. A felsoroláson kívül azonban nincs más forrásunk arról, hogy ki melyik szócikkért felelhetett, így arról sem, hogy melyik diszciplína képviselője írhatta a vészkorszakkal kapcsolatos szócikkeket. A szerkesztők között megtalálhatjuk Benda Kálmán történészt (világtörténelem), Bibó Istvánt történész, filozófus (politika), Benedek Marcell irodalomtörténészt (világirodalom), Cs. Szabó Lászlót (angol irodalom), Makkai Lászlót (történelem), Mátrai László könyvtárigazgatót⁶² (filozófia), Lénárd Ferencet (pszichológia) és Scheiber Sándort (zsidó hittudomány) is. A szerkesztőségi elvek és célok tekintetében leginkább az előszóban frottakra támaszkodhatunk, amelyet érdemes hosszabban idéznünk:

„Lexikonunk az első magyar egyetemes lexikon, az első enciklopédikus, az ismereteket összefoglaló mű, amely a második világháború után megjelenik Magyarországon. Ezzel már ki is fejeztük azokat a rendkívüli nehézségeket, amelyekkel az anyag összeállítása terén meg kellett küzdenünk. Az utolsó évtized változásokban, átalakulásokban, fejlődésben, tehát mindabban, amit egy lexikonnak tartalmaznia kell, felér egy évszázaddal. Új ismeretek, új fogalmak, új adatok, új nevek áttekinthetetlen és rendezetlen tömegével kellett számot vetnünk és számot kellett vetnünk azzal is, hogy éveken keresztül el voltunk vágva a külföldtől. Az események ellenőrizhetetlenül és többnyire eltorzítottan jutottak hozzánk. A világ még ma is nehezen tér magához a háborús eszméletlenségből. Amikor az élet és az ismeretek adatait kerestük, valósággal romhalmazban kellett kutatnunk. Szegény és kis országban fogtunk hozzá az élet és tudomány cserepeinek összegyűjtéséhez és összerakásához [...] Mégis vállaltuk ezt a nagyon nehéz feladatot, mert ennek a lexikonnak a megjelenését szellemi újjáépítésünk nagyon fontos állomásának tekintjük. És azért is vállalnunk kellett a feladatot, mert országunkat igen hosszú ideig elzárták a lehetőségtől, hogy megismerje a valóságot és az igazságot. Lexikonunkkal új, széles rétegek számára nyílik lehetőség a valóság megismerésére, a világban való tájékozódásra.”⁶³

Az előszó tanúsága szerint a forrásművek „csak nagyon korlátozott számban” álltak rendelkezésre, emiatt az anyaggyűjtést a szerkesztők és az alkalmazottak vállalták:

ben értékelte a második világháború kimenetelét, felvetve a német vereség lehetőségét is. 1944-ben a német megszállást követően munkatáborba került, ahonnan megszökött, utána bujkálni kényszerült. Felelése aktívan részt vett az embermentésben a holokauszt idején. A második világháború után Juhász Amerikába emigrált, ahol a Free Europe Committee [Szabad Európa Bizottság] sajtóosztályán dolgozott. Később a magyar szekció vezetője lett, időközben pedig a Columbia Egyetemen tanított művelődéstörténetet (*cultural history*). Egy további érdekesség, hogy az 1950-es évek végétől a New York Book Center néven futó titkos könyvdisztribúciós projektben is részt vállalt, amelynek az volt a feladata, hogy a vasfüggöny mögé nyugati könyveket juttasson el (Alfred A. Reich: *Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*. Bp., 2013. 62.), illetve az onnan érkező kéréseket és reakciókat összegyűjtse.

62 Mátrai László 1945-től az 1970-es évekig töltötte be az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját. Hunyady György idevonatkozó kutatásai szerint Mátrai például a háború után a Nemzeti Parasztpárt szimpatizánsai közé tartozott. Hunyady György: Mátrai László kortársai között. In: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerk. Papp Gábor. 2017. 214–239.

63 Révai Kétkötetes Lexikona, 5.

„Nem cselekedhettek úgy [a szerkesztők – B. L.], ahogyan nyugodt, csendes idők után lexikonok munkatársai dolgozni szoktak, nem voltak abban a kedvező helyzetben, hogy az ismert anyagot regisztrálják, összefoglalják, tömören és mégis érthetően megfogalmazzák. Számptalan esetben valósággal kutatómunkát kellett végezniük.”

Az előszó bővelkedik a pusztulás („romhalmaz”, „tudomány cserepei”) és az újjáépítés metaforáiban („szellemi újjáépítésünk”), a kötetek célját pedig egyértelműen deklarálja: a valóság és az igazság megismertetése és a világban való tájékozódás elősegítése. A Révai-kötetek szócikkei más lexikonokhoz hasonlóan meghatározott sztenderdeket követnek: egyszerre tömörök és töredékesek.

Már az első kötet megjelenése után kritika jelent meg a lexikonról (*A Ma Lexikonáról* nem található kritika vagy ismertetés), és összességében különböző hangvételű bírálatokat találhatunk.⁶⁴

A Ma Lexikonáról már megjelenése előtt egy rövid hírben közölte a *Népszava* 1947. november 25-i száma a kiadás késését, mivel „Molnár György elvtárs a Magyar Téka Kiadóvállalat vezetője [...] úgy döntött, hogy a lexikon összes példányait könyvzúzába küldi. A lexikon egyes címszavainak feldolgozása ugyanis nem felelt meg a könyvkiadóvállalat erősen baloldali tradícióinak.”⁶⁵ [Kiemelések az eredetiben.] Ebből a pár sorból nem derül ki, hogy Molnár önszántából vagy utasításra fogalmaztatta újra a lexikon szócikkeit, mindenesetre tény, hogy az elkötelezett, baloldali orientáció tetten érhető a lexikon később megjelent – különösen az érzékenyebb témát lefedő – szócikkein (például a ’Szovjetunió’ és a ’világháború’). Ugyanakkor hozzátéhetjük, a lexikon kizárólag az 1938 után keletkezett eseményeket, jelenségeket, fogalmakat, személyeket stb. gyűjtötte össze – mint ahogy ezt a szerkesztő előszó összefoglalja:

„[A] Ma Lexikona a máról készült, a ma emberének. A ma fogalmainak tisztázása terén teljességre törekedtünk. Felvettünk minden eseményt és fogalmat, amely 1938 óta történt, illetve felmerült és minden személyt, aki az elmúlt kilenc esztendőben a politikában, a hadvezetésben, a művészetben, az irodalomban, a tudományos vagy a gazdasági életben kimagasló szerepet játszott. Természetesen azok is szerepelnek

64 Az ókortörténész Ürdög György a polgári radikális *Huszádik Száza*dban megjelent kritikájában szakmai kifogásokat emelt a lexikkal szemben. Számonkérte a lexikon pontatlanságait neveknl, definícióknál. A *Magyar Nyelvőr*ben közölt néhány soros ismertetésben a szerző méltatta a lexikon létrejöttét, amit egy „világégés” és „katasztrófa” után, a háborúból való talpraállítás részeként értelmez: „Ez a vállalkozás természetesen illeszkedik bele abba a lendületes újjáépítési munkába, amellyel a magyar nép legjobbjai a háború romjain akarják felemelni és demokratikus szellemben átalakítani hazánk gazdasági és kulturális életét.” Mindezekkel szemben dörgedelmes kritikát közölt a kommunista párt ideológiai lapja, a *Társadalmi Szemle*, amelyben Nádor György [Révai kétkötetes Lexikona. Főszerkesztő: Juhász Vilmos. *Társadalmi Szemle* 3 (1948) 8–9. sz. 619–622.] egyenesen „antidemokratikusnak” és veszélyesnek bélyegezte a lexikon szócikkeit. Kifogásolta szövegük nem eléggé „haladó” (kommunista) szemléletét, és hogy helyet biztosítottak a szerkesztőségben olyan szerzőknek, mint Moór Gyula filozófus és országgyűlési képviselő (a Magyar Függetlenségi Párt tagja), akit a kritika szerzője „fasiszta jogfilozófusnak” nevez. Szintén kárhoztatta a szerkesztőséget amiat, hogy nem lépett fel a „reakciós tendenciákkal” szemben, és hogy nem ítélte el kellőképpen az előző rendszer bűnöseit, „az ország sírásóit” (Horthy Miklóst és Hóman Bálintot).

65 *Népszava* 1947. november 25. 4.

A Ma Lexikonában, akiknek neve már régebben közismert, az elmúlt években is hallattak magukról. Különös figyelmet szenteltünk a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok és Anglia államférfiaknak, tudósainak, hadvezéreinek stb., mert ezektől a hatalmaktól 1945-ig teljesen el voltunk vágva s a mégis közölt információk rendszerint rosszindulatúan egyoldalúak voltak.”

Az 1938-cal meghúzott korszakhatár több mindent jelezhet: a lexikon szerkesztői számára nem a világháború kitörése (1939. szeptember 1.) a történelmi vízvonal, hanem a háborút nagyban előkészítő, bel- és külpolitikailag egyaránt fordulatos előző év. Az előszó további része alapján a történelmi cezúrát az események felgyorsulása és az információhoz való elfogulatlan hozzáférés lehetőségének megváltozása indokolta. Erre következtethetünk a kompenzáló „ellenpropagandisztikus” szándékból is, hogy olyan országokról beszéljenek bővebben, amelyekről korábban hamis kép jelent meg. Ez a törekvés ugyanakkor mennyiségileg nem vezetett kiegyensúlyozatlansághoz (nem látni például részrehajlást a Szovjetunió irányába).

Ebből a felvezető szövegből is sejthető, hogy a *Ma Lexikonát* a lexikonműfajon belül inkább a kisebb időtávot – az 1938–1947 közötti időszakot – befogó, a „máról a mának” típusú lexikonokhoz vagy a folyóiratok által megjelentetett kézikönyvekhez (mint például *A Pesti Hírlap lexikona* [Bp., 1937.]) hasonlíthatjuk. A *Ma Lexikonát* kiadó Magyar Téka⁶⁶ kiadóvállalat a Révai Irodalmi Intézethez hasonlóan széles körű könyvkínálattal rendelkezett: a lektúrirodalomtól a szépirodalmi regényeken át a világháborúval és a véskorszakkal foglalkozó történelmi művekig.⁶⁷

A kötet szerkesztéséért Agárdi Ferenc és Szilágyi István felelt. Agárdi diákként tagja volt a „radikális szabadgondolkodó és ateista diákegyesületnek”, a Galilei Körnek,⁶⁸ és a Tanácsköztársaságban is szerepet vállalt, majd Bécsbe emigrált. 1930-ban tért vissza Magyarországra, amikor is a 100%, a *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat* munkatársa és újságírója volt, 1945 után pedig a kommunista párthoz tartozó *Friss Újságnál* dolgozott.⁶⁹ Tehát joggal nevezhető baloldali elkötelezettségű újságírónak. Szilágyi Istvánról a *Ma Lexikona* szócikke alapján tudhatjuk meg, hogy szintén újságíró, valamint egy „élményregény” és a háborúval, a budapesti ellenállással foglalkozó több visszaemlékezés szerzője.⁷⁰ A két lexikon összevetése során rögtön látható lesz a kiadványok eltérő megközelítésmódja,

66 A kiadó alapítója Molnár György újságíró és szerkesztő volt, aki korábban a Révai-köteteket kiadó Révai Irodalmi Intézetnél is dolgozott, tehát nem lehetett neki ismeretlen terep a lexikon szerkesztés és -kiadás.

67 Néhány, a háború és a véskorszak témájában megjelent címek közül: Wesselényi Miklós: *A Harmadik Birodalom bukása*. Bp. [1947.]; Dezsényi Miklós: *Hősök és árulók: a magyar összeomlás katonai története*. Bp., é. n.; Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete: a budapesti svéd kir. követség 1944–45. évi mentő-tevékenységének hiteles története*. Bp., 1948.; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp., 1948.

68 Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története, 1908–1919*. Bp., 2017. 40.

69 *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–IV. Bp., 1967–1994. III. [Kiegészítő kötet, A–Z] 3.

70 Erre emlékeztethetünk Juhász Vilmos életútja kapcsán is. Nem mellékes mozzanat tehát, hogy mind a két lexikon élén olyan szerkesztők álltak, akik a háború alatt és után is intenzíven publikáltak a világháború történetéről. Szilágyi István: *Három fekete évtized. Szarajevótól Potsdamig*. Bp., 1947.; Pethő Tibor – Szilágyi István: *Szabadságharc 1944-ben. Az ellenállási mozgalom katonai története*. Bp., 1945.

ami a szócikkek kiválasztásában és szövegformálásában is tükröződik: A *Ma Lexikona* jóval hosszabb és olvasmányosabb szócikkeket közölt az előbbihez képest.

A *Révai Kétkötetes Lexikona* 'antiszemitizmus' címszavát rövidegsége és tömörsége miatt érdemes egészében idéznünk:

„... zsidóellenes társadalmi és pol. irányzat. Helyenként és időnként nyílt üldözésben, sőt öldöklésben (pogrom) robban ki. A zsidóüldözésnek legrendszeresebb, legkövetkezetesebb és legkegyetlenebb tört. példáját a hitleri Németbirodalom szolgáltatta, amely embertelen módon a zsidók millióit pusztította el. Az ú. n. zsidótörvények, majd a zsidók mind durvábbá váló üldözése képében az A[ntiszemitizmus]. magy. legújabbkori történelmén is szégyenteljes foltot ejtett.”

Az antiszemitizmust a szócikk az általánosabb „zsidóellenességgel” azonosítja, ami egy „társadalmi, politikai irányzat”, és üldözésben, valamint „öldöklésben” robban ki. Ezután a közelmúlt zsidóüldözésére tér rá. Itt érdemes megjegyezni, hogy számos, a háború után megjelenő történeti értelmezésben elválaszthatatlannak tűnt a népi történeti historikuma az antiszemitizmus történetétől. Az antiszemitizmus magyarázó modelljét használja például Dr. Löwinger Sámuel *Germánia „prófétája”. A nácizmus száz esztendeje* [Bp., 1947.] és Sós Endre *Európai fasizmus és antiszemitizmus* [Bp., 1948.] című munkája is. A szócikk szerkezete ugyanakkor jól példázza a „holokauszt” vagy a „véskorszak” fogalmainak hiányát, helyettük egy többszörösen bővített mondatrész szerepel, amely szerint az a „zsidóüldözés legrendszeresebb, legkövetkezetesebb és legkegyetlenebb tört. példáját” jelentette. A zsidóüldözés léptékét és súlyosságát a három felsőfokú jelzővel növeli az első mondatrész, míg az alárendelő mondat konkrétumokkal támasztja alá: „embertelen módon a zsidók millióit pusztította el”. A szócikk a zsidóüldözések elkövetőjének a „Németbirodalmat” nevezi meg, de a magyar felelősségre is kitér, a zsidótörvények és a „durvábbá váló üldöztetés” felsorolásával, melyek „szégyenteljes foltot” hagytak Magyarországon „legújabbkori történelmén” – azaz rögtön történetiesíti is a szócikk. Viszont nem nevezi meg a második világháborút, és nem helyezi el a zsidóüldözések történetében sem, amire csak egy utalás olvasható (pogrom). Így a népi történet mintha kiemelkedne a történelemből. Ennek ugyanakkor némileg ellentmond a lexikon 'zsidó történet' című címszava, amely nagyjából öt fejezetre bontva tárgyalja a zsidó egyetemes történelmet, megkülönböztetve a „bibliai kort” a posztbibliai korszaktól. Említi a zsidóság jogainak középkori „megnyirbálását” és a zsidóság gazdasági helyzetére tett kényszerítő intézkedéseket, amit „véres üldözés” (például keresztes hadjárat), „képtelen vádak” (például kútmérgezés) és „megbélyegzés” (például fekete és sárga színekkötelező viselete), „kiűzetés” követ (például Anglia, Spanyolország), mindegyikhez több példát is felsorolva. Ezután a felvilágosodás korára ugrik a szócikk, ami az emancipáció kezdetét jelöli 1870-ig bezáróan. Ha visszatekintünk, ez a korszakolás és narratíva kísértetiesen hasonlít az Acsády-féle zsidó történelemképre (egyedül a cári antiszemitizmust nem érinti). Az ezt követő időszakot a kapitalizmus hanyatló időszakaként vezeti fel: „a belső bajok elterelésére mindinkább felhasználják az antiszemitizmust”, és ezzel eljutunk a „német fasizmusig”, amikor „a zsi-

dóság legnagyobb üldözése kezdődött, amely az auschwitzi tömeggyilkossággal (kb. 6 millió áldozat) érte el tetőpontját...” A kapitalizmus válságjelenségeként értett antiszemitizmus vezetett az „auschwitzi tömeggyilkosságig”, vagyis a szócikk narratívájában nem okoznak diszkontinuitást a vészkorszak eseményei, hanem „hozzáilleszkednek”, mintegy következnek az előzményekből. Az áldozatok számát tekintve – az ismert adatok alapján – téves számot közöl, ugyanakkor elképzelhető, hogy a szócikk Auschwitz áldozatait szimbolikusan a zsidóüldözés összes áldozatának tekintette, mint ahogy Auschwitz univerzalizálódása is megvalósult a háborút követő emlékezetpolitikában.⁷¹

A *Ma Lexikon*ában a korábbi példákhoz hasonlóan a korszellem bizonyos nyomai, anakronizmusai is hangsúlyosabban jelen vannak, ugyanakkor összességében más nyelvi regiszterben szólal meg. A szócikk hosszúsága miatt csak az elemzett részeket mutatom be. Az antiszemitizmus általános definíciója „a zsidók ellen irányuló gyűlölet, amely politikai, gazdasági és kulturális elnyomásukra törekszik s egészen a deportációkig, sőt kiirtásukig fokozódhat”. Az antiszemitizmust tehát gyűlöletként határozza meg, amely az elnyomás, és a zsidóság népirtásáig „fokozódhat”.⁷² Majd a szócikk így folytatódik:

„Lélektani és gazdasági okai vannak. A lélektani okoknál szerepet játszik az »idegen isten« és általában a »titkozatos-félelmetes« vallásszertartású és szokású más népek iránt, a nevelés által a korai gyermekkorban kifejlesztett féltudatos ellenszenv, mely már a történelem kezdetei óta ismert »xenophobia«-nak is egyik oka volt.”

A lélektani okok⁷³ kifejezésben és a kétszer használt „idegen” kifejezésben („idegen isten”⁷⁴, illetve egy másik szöveghelyen „idegen testként ható, zárt kasztszerű elkülönü-

71 Lásd pl. Imke Hansen: „*Nie wieder Auschwitz!*” *Die Entstehung eines Symbols und der Alltag einer Gedenkstätte 1945–1955*. Göttingen, 2015.

72 Visszaulthatunk a *Magyar Zsidó Lexikon* „zsidógyűlölet” fogalmára, amelyet a lexikon az antiszemitizmus „premodern” változataként nevez meg. Vö. b) 'Az A[ntiszemitizmus]. külföldöm és az irodalomban.' *Magyar Zsidó Lexikon*, 41.

73 A háború utáni fasizmusértelmezéseknek egyik fontos eleme volt a lélektani magyarázat. Ehhez külön ki kell emelnem Hermann Imre: *Az antiszemitizmus lélektana* [Bp., 1945.] című könyvét, illetve Gleiman Anna, Harkai Schiller Pál, Hermann Imre, Noszlopi László és Földváryné Hermann Éva munkáját (*A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplelek és annak gyógyítása* [Bp., 1945.]) Szintén itt említendő még meg Szirmai Rezső és Gartner Pál *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben* [Bp., 1946.], valamint Kelemen István *Interjú a rács mögött* [Bp., 1946.] című kötete is. Fontos kiegészítés, hogy Hermann Imre már a háború alatt, 1943-tól dolgozott a kéziratán, viszont egy rövid említésen kívül egyáltalán nem beszél a népirtásról, és a történéseket sem kapcsolja össze az antiszemitizmussal. Erős Ferenc pszichológus szerint ennek az az egyik magyarázata, hogy maga a könyv a saját kitett helyzetének elabórátuma: „Azt állítom tehát, hogy Az antiszemitizmus lélektanában a közelmúlt traumatikus történései, ezzel összefüggésben pedig Hermann saját zsidó identitásának dilemmái és ambivalenciái is tükröződnek. Ebben az értelemben e könyvet a szélsőséges élethelyzetek, élmények és tapasztalatok kreatív feldolgozásaként is felfoghatjuk.” Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Bp., 2007. 84–100.

74 Az „idegen Isten”, „idegen Istenek” fontos kifejezésként az Ószövetségben több ízben is előfordul, de ezt használják később a pogányok a keresztények ellen és a keresztények a pogányokkal szemben. Heller Ágnes: *A zsidó Jézus feltámadása*. Bp., 2019.

lése”⁷⁵) mintha a kulturális másság, kétszeres archaikus képe (erre utal az idézőjelben szereplő bibliai fogalom, az „idegen isten”⁷⁶ és a „titokzatos-félelmetes” szertartások és szokások is, utóbbi a középkori hiedelemvilágban létező rítusokra is utalhat a vérvádtól a szent ostya „megcsonkításáig”⁷⁷). A szócikk még az ismert keresztény antijudaista toposzt is megemlíti, mely szerint Jézust a zsidók gyilkolták meg. Ezenfelül a gazdasági okok megnevezésekor a zsidók kereskedelemben és „kölcönüzletekben” játszott szerepét emeli ki, és egy összetett értelmezését nyújtja a zsidók kapitalista gazdaságban betöltött pozíciójának és az erre épített gyűlöletkeltő politikának:

„Mint a kapitalizmus szervezetének legelső nyúlványai ékelődtek be a kölcsöntőke képviselőiként Kelet-Európában a nép közé, magukra vonva a dolgozó rétegeknek a »munkanélküli«, »tisztelességtelen« jövedelemmel szembeni, végeredményben a kapitalizmus elleni haragját és egyben a vetélytárs más kereskedő-kapitalisták, első sorban a németek gyűlöletét.”

Erre a szociális elégedetlenségre építettek a fasiszta pártok is („Hitler és nyilas követői”), előzményének pedig Bogdan Hmelnickij 17. századi ukrajnai pogromjait és a cári „fekete százak” gyakorlatát tekinti. Az antiszemitizmus végeredményben a kapitalizmus terméke, s itt mintha már tetten is érhetnénk a baloldali kapitalizmuskritika szólamait.

A folytatásban a magyar történelem során jelentkező zsidóellenességre fordít figyelmet. Röviden megemlékezik a középkorról mint az „ököljog koráról” (emlékezhetünk, a *Magyar Zsidó Lexikonban* a gazdasági egyenlőtlenségek termelik újra a „ököl jog korszakát”), aztán ugrik is az 1830-as évekre, amikor az antiszemitizmus „tömegjelenséggé válik”, különösen az 1831-es kolerafelkelés idején és a szabadságharcot követően. A 19. század és az 1919–1920-as évek antiszemitizmusának képviselőit a „svábokban” és a kispolgároknak találja meg a szócikk, és e kettőt össze is kapcsolja egymással:

„Az A[ntiszemitizmus]. hordozói a XIX. század folyamán főleg a konkurrenciát letörni akaró sváb városi kereskedők és céhmesterek: a kispolgárok voltak. A svábok lettek az A[ntiszemitizmus]. főhordozói, akik az 1919–20-as ellenforradalomkor [...] Fangler Béla, Weiss Konrád stb. vezetésével és a szegedi »Etelközi Szövetség« uralomra jutása által ezt a maszlagot dobták a nyomasztó helyzetükből kiutat kereső tömegek elé.”

Itt érhető tetten leginkább a háború utáni időszak politikájának lenyomata: a németellenes politikai és társadalmi klíma.⁷⁸ Ez jelenik meg a ’Sváb-kérdés’ és a ’Svábok kitelepí-

75 Mint Erős Ferenc megállapítja, az „idegen test” mint antiszemita metafora jelen volt az 1930-as évek magyar közvéleményében. Erős: *Trauma és történelem*, 90.

76 Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten. Tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből*. Bp., 1995. 168–180.

77 Joshua Trachtenberg: *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*. Máriabesnyő, 2014. 47–104.

78 *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Szerk. Karády Viktor – Kozma István. Bp., 2002. 302–303.

tése' címszavakban is, a magyarországi németekkel szemben ellenséges (mint írja: a svábok disszimulációja „tömeges hazaárulássá fajult”), és a kitelepítéssel kapcsolatban elfogult az állásfoglalása.

A záró bekezdés kizárólag a népirtással foglalkozik: „Soha nem tapasztalt méreteket öltött az A[ntiszemitizmus]. a hitlerizmus uralomra jutása után Németországban [...] majd a megszállt országokban, Magyarországon is.” A felelősöket nem a „felheccelt népben” találja meg a lexikon, hanem az erre a célra felállított német államapparátusban, amely végrehajtotta a „zsidók üldözését, majd elkülönítését, deportálását s végül kiirtását. Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau internáló táboraiiban a zsidók millióit irtották ki éheztetéssel, gázzal vagy egyéb eszközökkel.” A szócikk a felelősség egészét a német megszállókra hárítja, viszont ezzel párhuzamosan nem emeli ki Magyarország áldozati státuszát. Éppígy a magyar felelősök megnevezése sem kap különösebb hangsúlyt, mindössze egy, a nyilasokra vonatkozó zárójeles utalást találunk a szócikkben. Ez a magyarázat rokonságot mutat a háború után jelen lévő hárító felelősségtudattal – ami többek között a 1946. évi XXV. törvényben és a magyar békeszerződésben is tetten érhető⁷⁹ – a „magyar urakat” nevezi felelősnek, nem az „ártatlan magyar népet”. A magyar történelem két világháború közötti időszaka a „sváb ellenforradalmi antiszemitizmus” vakfoltjába kerül. Mintha szemérmesen hallgatna az 1920 utáni időszakról, és ezzel együtt a magyar felelősségről, nincs szó a *numerus clausus*ról (pedig az a korábban elemzett, két világháború közötti lexikonokban is helyet kapott), sem a zsidórendeletekről és zsidótörvényekről – sorolhatnánk tovább a zsidóüldözések historikumát.

Ahogy láthattuk, a két szócikk számos ponton eltér egymástól. A *Révai Kétkötetes Lexikon* szócikke lényegében csak a népirtásra szorítkozik, az elkövetőket és fő felelősöket Németországban nevezi meg, de Magyarország felelőssége is elhangzik a „zsidótörvények” és „üldözések” kapcsán. Összességében a népirtás kiemelkedik a zsidóüldözések történetéből és szinguláris eseményként jelenik meg (a második világháború mint történeti kontextus ugyanakkor nem kerül elő). Ezzel szemben a *Ma Lexikona* „gyűlöletként” határozza meg az antiszemitizmust, ami tulajdonképpen kulturális és gazdasági elnyomásban ölt testet, és elhangzik, hogy deportálásig és „kiirtásig” fokozódhat. Az antiszemitizmus keletkezéstörténetére több magyarázatot kínál a szócikk: egyszerre említ lélektani és gazdasági okokat, ami teljesen újszerű jelenség a korábbi értelmezésekkel való összehasonlításban. Előbbi gyökerét az „idegen isten” és „idegen test”, az archaikus másság toposzaival magyarázza, ami a keresztény antijudaizmussal és a xenofóbiával egészül ki mint okkal és okozattal. A szócikk az antiszemitizmus gazdasági okait a kapitalizmus válságában látja, és az ebből fakadó szociális elégedetlenségben. Emellett kitér a magyar történelemre is, amivel kapcsolatban szintén olyan történelmi példákat sorol fel, amiket eddig még nem: ilyenek a kolektív szociális elégedetlenségei, amikor először vált „tömegjelenséggé” az antiszemitizmus. Ezután a szabadságharc a következő, eseménytörténetileg releváns fordulat, végül pedig, a 19. század végétől már beszivárog az első világháború után megjelenő „svábellenes” retorika, ami a fehérterror kapcsán éri el tetőpontját.

79 Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, 2012. 96–179.

A zsidó népiertással egy külön bekezdésben foglalkozik a szócikk, melyet a német háborús expanzióval és a megszállással hoz összefüggésbe, fő felelőseként pedig szintén a német államapparátust jelöli meg. Szemben a *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikkével, elutasítja a magyar nép felelősségét és a részvétel kérdését. Végül több tábort is megnevez (Buchenwald, Bergen-Belsen, Auschwitz), de a magyar zsidókról külön nem tesz említést. Összességében, míg a *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikke összekapcsolja a népiertást az antiszemitizmussal, és különálló történelmi eseményként kezeli, addig *A Ma Lexikona* egy összetett, történeti és multikauzális magyarázatot ad az antiszemitizmus kialakulására, történeti, lélektani, gazdasági, etnikai, valamint ideológiai okokat említve, a népiertást az antiszemitizmus szélsőséges eseteként értelmezve. A fentiekén kívül érdemes megemlíteni, hogy egyik szócikk sem reagált a háború után a társadalomban jelen lévő antiszemitizmusra és antiszemita erőszakcselekményekre.⁸⁰

A fenti 'antiszemitizmus' szócikkeken kívül továbbiakat is találni az elemzett lexikonokban, melyek valamilyen formában szóba hozzák a zsidóüldözéseket. *A Ma Lexikona* külön foglalkozik a zsidóság második világháború alatt elszenvedett veszteségeivel a 'zsidóság kipusztítása Európában', a 'magyar zsidóság veszteséglistája' és a 'zsidóság rehabilitálása' címszavak alatt,⁸¹ a *Révai Kétkötetes Lexikona* esetében pedig több különböző szócikkben találhatunk utalást a vézskorszakra ('gázkamra', 'Cyklon-B', 'Auschwitz', 'Bergen-Belsen', 'Buchenwald', 'Treblinka', 'Majdanek').

Összegzés

Jelen tanulmányban az antiszemitizmus kérdését vizsgáltam lexikonok – mint a populáris tudás tárházai – szócikkein keresztül. Fő kérdésem az volt, hogyan változott az antiszemitizmus fogalma hatvan év lexikontermésében, és milyen nyomot hagyott a népiertás a háború után keletkező szócikkeken. A diakronikus vizsgálat során az antiszemitizmus fogalma különböző értelmezések és jelentések kereszttüzeiben állt, az egymondatos értelmezés után először az 1910-es években jelent meg az antiszemitizmus mint történeti fogalom, a korabeli antiszemita tendenciák említésével. Ekkor emlékezik meg a 19. század

80 Ständeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Bp., 2007. 131–154.; Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban*. Bp., 2021.

81 A 'Magyar zsidóság veszteséglistája' szócikk Görög Frigyesnek, az American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) akkori elnökének adatait mutatja be. Emellett beszámol a Budapesten és a gyűjtőtáborokban elhunytak számadatairól is és a hazatértek, valamint a külhonban ragadt helyzetéről. Anélkül, hogy hivatkozna rá, a szócikk valójában pontos, mondatszintű egyezéseket tartalmazó, megszerkesztett mása a polgári demokrata *Világ* 1945. július 28-ai számában megjelent veszteséglistának. A 'Zsidóság kipusztítása' szócikk hasonló felsorolást tartalmaz, és szintén egy újságcikk, a *Demokrácia* 1945. december 23-i számában megjelent közlemény szerkesztett változata, mindössze néhány mondat és megfogalmazás maradt ki a cikkből. A „zsidókról” külön bekezdésben számoltak be, mondván: „... végül a zsidóság, amelyet csak azért veszünk külön, mert – a náci németek leggyűlöltebb célpontja volt”. (Pánczél Lajos: Felderítő őrzéret a háború nyomában. *Demokrácia* 1945. december 23. 7.) A közölt adatok az Amerikai Zsidó Bizottságtól származtak (a cikkben tanácsként hivatkoztak rá), és arról számolnak be, hogy a 8 300 000 fős özszeurópai zsidóságból mindössze 3 350 000-an éltek túl a háborút (ezt a számsort már jóval korábban is közölte az Amerikai Zsidó Bizottság, melyet rövid hírként a *Magyar Nemzet* és a *Néplap* is megjelentetett 1945. július 28-i számaiban).

végének legnagyobb hazai és külföldi antiszemita eseményeiről is (Dreyfus-per, tiszteszlári per). Az 1920-as években következik nagyobb változás, a *Tolnai új világlexikona* az árja és a sémita „népfajok” egymás elleni harcába helyezi az antiszemitizmust. A *Révai Nagy Lexikona* esetében vált tapinthatóvá, hogy az 1930-as években egyszerre jelenik meg az a narratíva, amely az 1919-es forradalomért a zsidókat tette felelőssé és a „zsidók térfoglalásáról” beszél. A tanulmány szintén tárgyalta az ebből az évtizedből származó *Katolikus Lexikont*, amely az antiszemitizmus magyarázatakor maga is antiszemita toposzokat használ, valamint a legösszetettebb, történeti és szellemtörténeti értelmezéssel szolgáló *Magyar Zsidó Lexikont*. Az 1945 után megjelenő két különböző lexikonon látványosan nyilvánul meg a háború hatása. A *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikke összekapcsolja a népiártást az antiszemitizmussal, és különálló történelmi eseményként kezeli, a *Ma Lexikona* pedig egy összetett, történeti és multikauzális magyarázatot ad az antiszemitizmus kialakulására, számos okot említve, a népiártást az antiszemitizmus szélsőséges eseteként meghatározva.

CONTENTS

István Tringli <i>The Történelmi Szemle is Sixty-Five Years Old</i>	169
STUDIES	
Boglárka Weisz <i>The Golden Bull of Buda and the Medieval Privileges of the City</i>	171
Pál Fodor – András Mércz <i>What is Lost at Mohács? An Ottoman-Turkish Casualty List of the 1526 Campaign</i>	193
Ágnes Szalai <i>Border Conflict between Transylvania and the Vilayet of Várad in 1671-1672</i>	237
Szilvia Czinege <i>The Imprint of Széchenyi's First Works on his Correspondence</i>	257
Balázs Ablonczy <i>"Budapest cannot provide the accomodation they deserve". Refugee officials in the county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun after World War I</i>	275
Lóránt Bódi <i>Order in the Words: Anti-Semitism and the Jewish Genocide in the Lexicons (1889-1948)</i>	291
Csaba Zahorán <i>Feasts of Nations and National States, Gestures and Counter-Gestures. The Centenary of the End of World War I and the Signing of the Treaty of Trianon in the Memory Politics of Slovakia, Romania and Hungary, 2018-2020</i>	317
REVIEW	
Antal Molnár <i>The Hungarian Greek Catholic History(writing) from the Road of Calvary to the Success Story. Lessons from an Exhibition Catalogue</i>	327

E számunk szerzői

Ablonczy Balázs, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Horthy-korszak osztály, "Lendület" Trianon 100 kutatócsoport-vezető ● Bódi Lóránt, társadalomtörténész ● Czinege Szilvia, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Fodor Pál, az MTA doktora, kutatóprofesszor, címzetes főigazgató, BTK TTI, Kora újkori osztály, Turkológiai kutatócsoport ● Mércz András, kutató, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete ● Molnár Antal, igazgató, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Kora újkori osztály ● Szalai Ágnes, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály ● Tringli István, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Középkori osztály ● Weisz Boglárka, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Középkori osztály, "Lendület" Középkori gazdaságtörténet kutatócsoport-vezető ● Zahorán Csaba, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak osztály, "Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport, kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közép-Európa Kutatóintézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

